

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА (1903—1914)

Српска социјалдемократска партија од свога стварања развијала је своју делатност на остварењу многобројних задатака, међу којима је и учешће у раду општина. Да би то остварила, она учествује у општинским изборима. С обзиром на законске прописе, који су ограничавали изборно право грађана (с једне стране, изборним цензом да нема бирачког права онај ко плаћа порез испод петнаест динара, а с друге, да жене немају права гласа), због изборног система који је фаворизовао јаче и моћније партије (јер је то одговарало владајућим буржоаским партијама) — и зато што је одмах после оснивања била слаба и нејака, она, ни по сопственој оцени, није могла узети учешћа у изборима све до почетка 1906. године.

Од тада Српска социјалдемократска партија, улазећи у изборну борбу за општинске изборе, иступа смело, у почетку на узаном фронту, а касније све више проширује то поље своје делатности. Пропагирајући свој комунални програм Српска социјалдемократска партија борила се за његово остварење и у томе дала видне резултате (о томе ће на другом месту и другом приликом бити речи).

О проблему делатности Српске социјалдемократске партије у општинским изборима није писано; није дат приказ активности Српске социјалдемократске партије на овом пољу као делу целокупне делатности на остварењу комуналне политике Српске социјалдемократске партије, нити је овај проблем као целовити обрађиван. Иако део опште теме „Комунална политика Српске социјалдемократске партије“, овај рад представља целину за себе, те као такав и представљамо јавности.

Највећу тешкоћу у раду на обради овога питања представљала је чињеница да има врло мало сачуваних оригиналних архивских докумената. Управо зато није било могуће утврдити свих 15 места у којима је Српска социјалдемократска партија победила на општинским изборима 19. јануара 1914. За рад на овој теми коришћени су архивски фондови у Државном архиву СР Србије (фонд Министарства унутрашњих дела, фонд Државног савета и збирка Ђорђа Симића), у Историјском архиву Београда (записници одборских седница Општине београдске, фондови Управе града Београда и Суда вароши Београда) и у Институту за историју радничког покрета Србије (сва архивска грађа за период до 1919. године). Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, и зборници закона и уредаба издатих у Краљевини Србији у периоду после 1903. године добро су послужили као извор. То важи и за *Српске новине* и *Београдске општинске новине*. Но нема сумње да је радничка штампа најобилатије коришћена, иако ни буржоаска није заобиђена.

Са променом династије у Србији, после погибије Александра Обреновића 29. маја 1903. године, настао је низ промена. Враћен је на снагу Устав од 6. априла 1901. године са законима који су важили пре државног удара који је извршио Александар Обреновић (24. марта 1903. године).¹ Поред осталих, враћен је на снагу и Закон о општинама од 21. марта 1902. године, по коме „на општинском збору имају право гласа сви пунолетни грађани општине који плаћају најмање 15 динара непосредне порезе на годину „без икаквих приреза“ (члан 30). По томе Закону, општински збор „бира председника општинског суда, кметове, одборнике и њихове заменике“ (чл. 33). Даље, „гласање је на општинском збору јавно“ (чл. 42). Потпуни победник на изборима може да буде и само са једним гласом више, јер члан 49. каже: „пуноважно је решење збора онда, ако је на њему учествовало најмање једна половина способних гласача, а одлука је општинског збора оно за што је гласало половина гласача и један више.“ (чл. 49).² Но ако на збор не дође половина гласача или, ако и дође, па се гласови подједнако поделе или ако „ниједан од бираних није добио савршену већину“ (чл. 50), онда се сматра да избори нису обављени. У року од 10 дана сазива се други збор. На овом другом збору избори се спроводе са присутним бројем гласача. На поновном збору за изборе општинских часника, ако би се десило да „ниједан кандидат не добије савршену већину, онда се сматра да је изабран онај који је добио највише гласова, а ако су двојица или више њих добили подједнак број гласова, онда гласачки одбор коцком решава ко је изабран“ (чл. 52).³

Почетком јуна враћен је на снагу овај Закон, а већ 20. јуна 1903. године, што значи на месец дана пре оснивања Српске социјалдемократске партије, социјалдемократи су објавили свој привремени општински програм. С обзиром на стање пре 29. маја, социјалдемократи констатују: „Најновијом уставном реформом створена је унеколико могућност да и шири слојеви нашега народа узму учешћа у општинским пословима као гласачи.“ На општину, као друштвену установу, социјалдемократи су гледали као на друштвену јединицу најближу народу и зато су сматрали да општина треба да „игра врло велику улогу у животу сваког народа“. Оцењујући место и улогу општине у разитку друштва социјалдемократи су закључили да у новим условима и они треба, бар у Београду, да узму учешћа у изборима, да пошаљу своје одборнике „који ће, као представници радника, утицати на рад општински тако да он буде од користи радничкој класи и свима сиромашнијим редовима“.⁴ Социјалдемократи су таквим својим ставом прецењивали сопствене снаге, поготову кад су још и политички били неорганизовани. Али се тај став може правдати ако се то хтело употребити у циљу политичке мобилизације, поготову у тренутку после насталих мајских промена.

Такво је расположење било у тренутку насталих политичких промена у земљи када се рачунало на успехе, јер је покрет заиста нагло

¹ Александар Обреновић — поплашен великим демонстрацијама радника и студената, 23. марта 1903. године у Београду, против његове диктатуре и самовлашћа — доноси прокламацију 24. марта 1903. године којом укида Устав од 6. априла 1901. године, распушта Народну скупштину, укида постојеће законе и враћа низ реакционарних закона међу којима и Закон о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. са изменама и допунама од 8. октобра 1875, 14. јула 1878, 28. децембра 1879, 11. јуна 1884, и 24. априла 1885. године, пошто је укинуо Закон о општинама од 21. марта 1902. (Зборник закона и уредаба издатих у Краљевини Србији (у даљем тексту: Зборник) LVII, Београд 1909, 106; Зборник LVIII, 140—187, 731—782.)

² Зборник LVII, 106; Зборник LVIII, 731.

³ Зборник LVII, 120; Зборник LVIII, 745, 746.

⁴ Радничке новине (Београд) (у даљем тексту: РН) 20. VI 1903, 1.

почео да се развија. С обзиром на одлуку да узму учешћа на изборима, иако само у Београду, социјалдемократи су донели свој привремени општински програм,⁵ којим су одредили себи задатке за чије остварење треба да се боре у своме раду у општини.⁶

Оснивањем Српске социјалдемократске партије, 20. јула 1903. године, донет је и програм Партије у коме се, поред осталог, третира и проблем избора. У циљу остварења све веће демократичности Српска социјалдемократска партија је захтевала опште, једнако и непосредно право бирања и избора тајним гласањем на свим изборима, с тим да то право имају сви од 20 година навише стари становници државе, без разлике на пол. Такође да се уведе пропорционални изборни систем. Избори да се обављају у дане за које је Законом прописано да се не ради. Захтевали су укидање сваког ограничавања политичких права осим у случају малолетства.⁷

После насталих промена маја 1903. године и измена у Закону о општинама у Београду су обављени избори за председника општине и пет кметова, и то два кмета-правника и три који не морају бити правници. Збор за избор овог општинског часништва заказан је био за 10. јул 1903. године, али избори нису обављени пошто је од 9.651 бирача присутно било само 2.059. Накнадни избори су одржани 17. јула 1903. године. На поновним изборима узела су учешћа 1.754 гласача. За председника је изабран Коста Главинић, професор Велике школе, кандидат Самосталне радикалне странке. Но како овога пута нису бирани и одборници, јер нису смењени они који су бирани још у 1902. години, то је министар унутрашњих дела 1. новембра 1903. године упутио акт Суду општине града Београда у коме се препоручује да, пошто још нису спроведени избори за одборнике и њихове заменике по новом закону о општинама, треба приступити њиховом избору.⁸

Београдска општина на основу овог акта заказала је збор грађана за 16. новембар 1903. године за избор 30 одборника и 15 заменика.⁹ Одбор Општине београдске на својој седници 4. новембра 1903. године одредио је бирачки одбор за избор 30 одборника и 15 њихових заменика за Општину београдску. Избори су предвиђени за 16. новембар 1903. године.¹⁰

На збору грађана града Београда, одржаном 16. новембра 1903. године, од 9.949 пуноправних гласача била су присутна 543 бирача. Да би збор могао пуноважно да решава, било је потребно да присуствује 4.975 бирача. Зато је гласачки одбор предложио Суду Општине београдске да се сазове други збор. Општина је заказала овај збор за 21. новембар 1903. године.¹¹

На другом збору грађана, 21. новембра 1903. године, иако је било присутно само 863 гласача, односно 8,7% пуноправних гласача, „избор се имао извршити на овом другом збору са оним бројем гласова, ко-

⁵ Привремени општински програм социјалдемократа објављен је у *Радничким новинама* од 20. VI 1903. године. — Вид. зборник грађе *Српска социјалдемократска партија*, књ. I, Београд 1966, 60—62.

⁶ РН 20. VI 1903, 1.

⁷ Први конгрес Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза, Београд 1953, 198, 199; *Историјски архив КПЈ*, том III, Београд 1950, 28.

⁸ Државни архив СР Србије (у даљем тексту: ДАСРС), МУД, П бр. 26590, 1. XI 1903; *Одјек* (Београд) 9. VII 1903; 14. VII 1903; 15. VII 1903; *Београдске новине* 9. VII 1903, 1; 11. VII 1903, 2; 18. VII 1903, 2.

⁹ *Историјски архив Београда* (у даљем тексту: ИАБ), Суд београдске општине, А бр. 10737, 12. XI 1903; *Београдске новине* 16. XI 1903, 2.

¹⁰ *Београдске општинске новине* 23. XI 1903, 1.

¹¹ ИАБ, Суд београдске општине, А бр. 11052, 18. XI 1903; *Београдске новине* 17. XI 1903, 2.

лико је дошло“. И избори су обављени, изабрано је 30 одборника и 15 заменика. На ове изборе није било жалби Државном савету.¹²

Општински избори су проведени у целој Србији према наређењу министра унутрашњих дела.¹³

Српска социјалдемократска партија, неколико месеци после свога оснивања, одлучила је да не учествује у избору одборника Београдске општине, јер „данашњи општински закон искључује огроман део од учествовања у избору тиме што је ударен ценз¹⁴; с друге стране он својим начином бирања омогућава да за општински одбор прође једна листа која је била само један глас више од друге листе. На тај начин приближно исти број грађана, који је гласао за листу мањине остаје без и једног свог представника у општинском одбору“.¹⁵

Српска социјалдемократска партија је захтевала опште право гласа, пропорционални изборни систем и тајно гласање као гаранцију за изражавање воље народа. У противном не би било разлике између општине пре и после 29. маја.¹⁶

На радничком социјалистичком збору, одржаном 16. новембра 1903. године у сали хотела „Славија“, који је организовала Српска социјалдемократска партија, тумачен је општински програм Српске социјалдемократске партије, а уз то се расправљало о општинским изборима спровођеним тога дана.

Збор је донео одлуку:

„Радници социјалдемократи неће учествовати ни у данашњем ни у накнадном бирању одборника, ни са засебним кандидатима, ни с другим партијама у заједници, нити ће пак помагати ма коју буржоаску листу.

Радници социјалдемократи одлучно траже опште право гласа и пропорционални начин бирања, јер ће само на тај начин моћи све класе и све групе бити заступљене у представништву општинском, па ће моћи, на тај начин и социјална демократија на основици свога програма узети учешћа у општинским пословима.“

После збора одржане су манифестације на којима се протествовало против реакционарног општинског закона.¹⁷

На овим изборима 16. новембра 1903. године Српска социјалдемократска партија није учествовала, али пошто тога дана на биралиште није изашао довољан број бирача, како је то законом прописано, то су избори поново обављени 21. новембра 1903. год.¹⁸

За накнадне изборе, закажане за петак 21. новембра 1903. године, социјалдемократи су упутили апел: „Другови, агитујте на све стране да у идућу недељу не гласа нико за општинске одборнике. Ако успемо у томе онда је данашњи општински систем банкротирао, и мораће се мењати закон о општинама у напреднијем и бољем правцу“.¹⁹

¹² Београдске општинске новине 7. XII 1903; Самоуправа (Београд) 18. XI 1903, 3; Београдске новине 23. XI 1903, 3; РН 19. XI 1903, 3; АСРС, Државни савет Краљевине Србије, бр. 7851, 29. XI 1903.

¹³ ДАСРС, МУД, ПФ 34 п 148/903.

¹⁴ Обавеза бирача да најмање 15 динара плаћа порез да би имао бирачко право.

¹⁵ РН 26. XI 1903, 2.

¹⁶ Исто, 29. X 1903, 1.

¹⁷ Исто, 13. XI 1903, 1; 26. XI 1903, 2; Трговачки помоћник (Београд) 1. XII 1903, 3.

¹⁸ Самоуправа 17. XI 1903, 2; РН 21. XI 1903, 3. — Према овом извору, на изборима 16. XI 1903. било је 539 бирача, а према извору у напмени 11. било их је 543.

¹⁹ ДАСРС, МУД, ПФ 34, р 148/903 — Суд београдске општине А бр. 11052, 18. XI 1903; РН 19. XI 1903, 3; Београдске општинске новине 7. XII 1903, 1. — Избори су одржани у петак, на Ваведење, 21. XI 1903, а не у недељу 23. XI 1903. године. (Самоуправа 18. XI 1903, 3; Београдске новине 23. XI 1903, 2).

Иако објективно гледано нереално, ипак и таквим упорним настојањем и борбом корак по корак освајане су једна по једна напреднија одредба у Закону о општинама у погледу изборног система.

Самостални радикали победили су на изборима 1903. године и 17. јула када је изабран председник и 21. новембра када су бирани одборници и изабрали за председника Општине у Београду Косту Главнића, професора Велике школе.²⁰ И поред тога што је општинска управа изабрана само са 8,7% пуноправних бирача, „демократски“ буржоаски листови писали су да је то прва по реду „демократски изабрана“ управа после толиког низа година када су општинске управе без велике процедуре „изабране“ полицијским путем.²¹ Иако демократскији према оним претходним, ни ови избори не могу се назвати демократским, јер заиста изабрана управа ни изблиза није била прави израз поверења истинске, праве већине бирача.²² И тај слаб одзив бирача наводи на закључак да је то пасиван отпор, некакав обрачун, у најмању руку неповерење према онима који су бирани, а поготову према онима који су спроводили те изборе.

Иако су социјалдемократи одбили сваку сарадњу у овој изборној борби са буржоаским партијама, било је изузетака насупрот званичном ставу социјалдемократа. Тако су лесковачки социјалдемократи ушли у некакав компромис са радикалима на питању избора председника Општине верујући у њихова обећања. Али су се брзо, још у току избора, уверили у нелојалност радикала, јер су у сукобу са наоружаним напредњацима и либералима оставили раднике да се обрачунавају са овима, а сами су побегли. Радници, иако ненаоружани, успешно су одбили напад.²³

У изборном систему, и поред извесних промена, још увек су владали недемократски методи. Масе још нису биле ослобођене свих обреновићевских видова притисака, који су били бројни, јер су неки од тих погодовали и новој династији и њеним присталицама, иако су се ови својим обећањима представљали као велики демократи. Српској социјалдемократској партији било је потребно времена и снага у том времену да се избори за нове позиције са више права и демократије за радног човека. Без сваке је сумње да су догађаји у вези са мајским променама у Србији 1903. године условили демократскији развојни пут Србије. Не само што радничка класа са својом партијом ступа активно на поприште политичких борби већ и напредне снаге у буржоаском крилу долазе до изражаја, те политички живот у Србији, ослобађајући се стега, постаје фактор који доприноси процесу демократизације.

И Закон о општинама претрпео је измене 22. децембра 1903. године усвајањем Закона о изменама и допунама у Закону о општинама од 5. јуна 1903. године. Овде треба истаћи да су у чл. 30, у коме се говори о праву гласа за грађане „[...] који плаћају најмање 15 динара непосредне порезе на годину, без икаквих приреза [...]“ последње три речи избачене и замењене са „[...] рачунајући ту и стални државни прирез“. Тиме је нешто ублажен критеријум за право гласа бирача, пошто се у порески цензус од 15 динара овим Законом урачунава и прирез. И у овом Закону остала је на снази одредба (чл. 49, сада чл. 51):

²⁰ РН 28. I 1904, 2.

²¹ Мисли се на изборе до 1903. године, на изборе провођене „полицијским путем“, као, на пример, 3. јуна 1902. године (РН 25. V 1902, 1; 1. VI 1902, 1; 8. VI 1902, 1 и 15. VI 1902, 2). Чланак „Избори у Београду“ објављен је у зборнику грађе *Српска социјалдемократска партија*, књ. I, Београд 1966, 17—19 (РН 1. VI 1902).

²² РН 3. I 1906, 3.

²³ Исто, 4. VII 1903, 2; Сергије Димитријевић, *Почеци радничког покрета у Лесковцу*, Лесковац 1951, 25; Сергије Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, Лесковац 1954, 12.

[...] одлука је збора оно за шта је гласало преко половину гласача на збору“²⁴ Пуноважан је рад збора ако на њему учествује најмање једна половина бирача уписаних у бирачке спискове, па ако од те половине половина и један глас више гласа за једну листу, ова се сматра победничком. Практично, то је значило да је једна четвртина бирача могла да управља општинском управом без икаквог учешћа оне три четвртине бирача. То је критиковала Српска социјалдемократска партија, која је упорно тражила, поред општег права гласа, и пропорционални изборни систем да би свака партија била заступљена у власти сразмерно броју добијених гласова. Тада не би припала сва власт партији која добије само један глас више и не би се дешавало да једна четвртина гласача управља неовлашћено и у име остале три четвртине.

Поред измена од 22. децембра 1903. уследиле су и измене од 3. децембра 1904. године, али овога пута мање на пољу изборних прописа, а више из области надлежности општине.²⁵

У Србији тога времена преовлађивала је ситна производња, а то значи ситна својина и занати. Србија је била земљорадничка земља. Индустрија је тек настајала, и то је био пут њеног развика. Српска социјалдемократска партија је била свесна да Србија мора постати индустријска земља и није се супротстављала томе, јер је исто тако била свесна да „тај задатак [...] мора ... буржоазија да изврши по цену свога опстанка [...], јер је то њен историјски задатак“. Али је социјална демократија устајала против свега онога што је пратило развика земље а било на штету пролетаријата имајући увек у виду свој максимални програм — претварање приватне својине над средствима за производњу у друштвену својину.²⁶ На питању борбе за демократизацију земље несумњиво је да се најдоследније борила Српска социјалдемократска партија, али свакако се не сме пренебрегнути и чињеница да су и самостални радикали томе доприносили, али само до одређених граница, које су, опет, конвенирале њиховим интересима.

Према Статуту Српске социјалдемократске партије усвојеном на Другом конгресу марта 1904. године, организације не могу учествовати у општинским, среским, окружним и скупштинским изборима без одобрења Главне партијске управе. Све кандидације које немају одобрење Главне партијске управе не важе као кандидације Српске социјалдемократске партије. У поглављу Статута о учешћу Партије у представничким телима каже се даље и ово: „Изабрани представници, одборници и посланици функционишу као органи Партије и дужни су делати строго у смислу принципа и програма социјалне демократије и свој рад саглашавати са одлукама конгреса“.²⁷ Оваква дисциплина спровођена је за све време стварног постојања Српске социјалдемократске партије.

С обзиром на те статутарне одредбе Главна партијска управа ССДП расправљала је током 1905. године на неколико седница о питању учешћа на општинским изборима.

На седници Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, 15. августа 1905. године, на дневном реду било је питање учешћа на општинским изборима. Председник Радован Драговић предложио је да у унутрашњости Партија не узима учешћа и додао је „да је против сваког компромиса“ са буржоаским партијама. Том приликом Драговић је предложио да се у Београду учествује на изборима и да се тај задатак остави Месној партијској организацији. Овога пута Главна партијска управа решила је да се ово питање одложи за идућу заједничку седницу.²⁸

²⁴ Зборник LVIII, 925.

²⁵ Зборник LIX 544.

²⁶ РН 2—20. X 1904.

²⁷ Историјски архив КПЈ, том III, Београд 1950, 49—52.

²⁸ Институт за историју радничког покрета Србије у Београду и даље у тексту: ИРПС), СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 155.

На следећој седници Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, 22. августа 1905. године, питање општинских избора било је поново на дневном реду. Драговић је изнео исти став као и на претходној седници додајући „да нигде у унутрашњости не треба узимати учешћа у овим изборима, јер су те организације слабе“. За овакав став Драговић се залагао управо с обзиром да се избори обављају јавно, према тада важећим законским прописима, јер јавно гласање онемогућава да сваки бирач слободно изрази своју бирачку вољу, поготову они бирачи који су економски зависни, а најчешће и политички несвесни.

Закључак седнице био је следећи: да се учествује у изборима (2 против), и то само у Београду (1 против, јер је и за учешће у унутрашњости) и да посланици поднесу интерпелацију против Закона о општинама захтевајући увођење тајног гласања и пропорционалног изборног система.²⁹

Поводом те партијске одлуке социјалдемократски посланици Драгиша Лапчевић и Милан Маринковић, 4. октобра 1905, у Народној скупштини поднели су такву интерпелацију министру унутрашњих дела.³⁰ Напори у том смеру уродили су плодом.

Тако је са предстојећим општинским изборима непосредно било везано и питање измене Закона о општинама. У дебати у Народној скупштини, 18. новембра 1905. године, о изменама и допунама Закона о општинама а у духу одлука Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, Драгиша Лапчевић је захтевао да се уведе опште право гласа, тајно гласање и пропорционални начин бирања.³¹ Фузионаши су се одлучно опирали свакој реформи дотадашњег општинског изборног права, које је било реакционарно: прво, цензусом су били искључени од бирачког права сви бирачи који плаћају порез испод 15 динара; друго, јавно гласање и, треће, непропорционални изборни систем. Разуме се то је погодновало реакционарној фузионашкој странци, јер је само таквим реакционарним изборним системом могла да обезбеди победу „крупних чиновника и великих газда“.³²

Међутим, самосталци, којима је стало да се представе демократима, поднели су предлог Народној скупштини за измену тог реакционарног изборног закона. Али и ови су својим предлогом само напола загризли јабуку. Заборавили су и на свој програм — одустали су од захтева за општим правом гласа, не само за парламентарне изборе но, ето, нису тражили ни за општинске. Предложили су увођење тајног гласања и пропорционалног бирања, и то само за градове који бирају посланике.³² Али, све у свему, самосталска влада је и тиме учинила корак напред у демократизацији изборног система.

Кад је реч о учествовању Српске социјалдемократске партије у општинским изборима, односно зашто није учествовала све до 15. јануара 1906. године, онда је, између осталог, најглавнији разлог био Закон о општинама, којим је регулисан и начин избора, а који је све до пред крај 1905. године био веома реакционаран, јер је тек тада уведено тајно гласање и пропорционални начин бирања. Те измене до-

²⁹ Исто, 157—160.

³⁰ Текст ове интерпелације гласи: „Је ли он напустио заступање тајног гласања и пропорционалног бирања? Ако није напустио — зашто не подноси предлог у том смислу за измену Закона о општинама, како би се благовремено решио и како би се предстојећи општински избори извршили с тајним гласањем и пропорционалним начином бирања?“ РН 5. X 1905, 2; Стенографске белешке Народне скупштине (Београд) књ. I, 4. X 1905, стр. 9; 11. X 1905, стр. 93; 4. XI 1905, стр. 448, 449.

³¹ Стенографске белешке Народне скупштине, редован сазив за 1905, књ. I, 18. XI 1905, стр. 653, 654, 657, 658; 19. XI 1905, стр. 663, 667, 669, 672; књ. II, 20. XI 1905, стр. 677—678, 682; 22. XI 1905, стр. 693, 696, 697, 708, 711, 715, 718; 23. XI 1905, стр. 720—722, 726—729, 731—733, 736, 738, 739; 28. XI 1905, стр. 815—816, 819, 823; 1. XII 1905, стр. 831, 833—837, 839; 2. XII 1905, стр. 927.

³² РН 16. XI 1905, 1.

нете су 3. децембра 1905. године Законом о изменама и допунама у Закону о општинама од 5. јуна 1903. године са изменама и допунама од 22. децембра 1903. и 3. децембра 1904. године. За ове измене највише је била заинтересована радничка класа, јер је био велики број оних који нису смели „по својој савести да гласају кад је гласање јавно“.³³ Имајући у виду несигуран положај, беду своје породице, често је радник, противно својој савести, у таквим условима гласао за владајућу листу. Међутим, увођењем тајног гласања створена је могућност слободнијег изражавања воље бар оних бирача који су то право уживали.

Поред увођења тајног гласања важна је и чињеница да је уведено пропорционално бирање. По дотадашњем изборном систему, дозвољено је да једна листа има само један глас више она односи и општинску управу и цео одбор, иако су све остале листе заједно јаче, и то можда и по неколико пута. Пропорционалним системом обезбеђено је да свака партија према броју гласова буде заступљена у одбору.³⁴

Српска социјалдемократска партија није учествовала на општинским изборима све до 1906. године, не само због реакционарности изборног закона већ и због тога што је раднички покрет још био нејак, политички незрео да би успешно обавио не само саме изборе већ и даљу активност у спровођењу свога комуналног програма у датим условима. Новим законским одредбама створени су услови да и мање партије дођу на неки начин до изражаја. То је углавном определило социјалдемократе да крену у изборе 1906. године, али је несумњиво од утицаја била и чињеница што је и сам раднички покрет нешто ојачао, иако још увек није био учврстио своје позиције у тој мери да би представљало политички фактор у Србији.

На дневни ред Другог конгреса Српске социјалдемократске партије³⁵ било је стављено питање учешћа Српске социјалдемократске партије у изборима по окрузима; међутим, „због оскудице у времену, (Конгрес се) није могао ове године бавити претресањем овога питања“, али је зато покренута о овом питању дискусија преко *Радничких новина*. Из те дискусије се види да није било речи о учешћу Српске социјалдемократске партије у изборима у окрузима ради учешћа сељака, „већ се једино има у виду индустријски пролетаријат растурен по пољу и мањим местима“.³⁶ Али самим усвајањем учешћа у изборима у окрузима Партија би била доведена у ситуацију да агитује и код сељака, што се у том тренутку сматрало „да је то рано и опасно“ за покрет. Организацију на селу је врло тешко остварити, јер је село „под много већим утицајем газда, цркве и власти“. Социјална демократија није сасвим заборавила на сеоски пролетаријат, али је ценила да са њим треба да „ради опрезно и полако. Свој центар она никако не сме да премешта из вароши, нити сме допустити да јој агитација на селу и за часак уздржи агитацију у вароши или и само да је ослаби“. Став Партије био је да се почне са радом тамо где има највише изгледа на сигурне а у исто време брзе успехе. А то је несумњиво био градски пролетаријат. Тамо је било потребно радити „све док се покажу јасни и видљиви успеси нашег рада и покрет се не оспособи да без опасности прими у себе сумњиви елеменат: сеоски пролетаријат и ситне сопственике“.³⁷

Тада је још преовлађивало мишљење да „се покрет мора још за дуго задржати на основним радовима, којима се формира један здрав, револуционарни покрет радничке класе, још се дуго има да бави учвр-

³³ *Радник* (Крагујевац) 3. XII 1905, 2.

³⁴ Исто, *Зборник* LX (1909), 430.

³⁵ Други конгрес Српске социјалдемократске партије одржан је у Београду 29. и 30. марта 1904. године.

³⁶ *РН* 17. и 21. IV 1904, 2—20. X 1904.

³⁷ Исто, 2—20. X 1904.

шћивањем економских и политичких организација, на извођењу смишљених борби и, нарочито, на развијању класне свести у радника“.³⁸

Из овога става јасно се намеће закључак да Српска социјалдемократска партија у том тренутку у сиромашном и средње имућном сељаштву није видела свога савезника у борби против капиталистичког поретка. И требало је прилично времена да прође да се овај став Српске социјалдемократске партије промени. То се истина споро, али ипак остварило.

Одлуку Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије о делимичном учешћу на општинским изборима партијске организације су прихватиле, али је било и примедби на то, постојало је и мишљење, сасвим оправдано, да треба шире ићи када је у питању учешће у градовима. Тиме би Партији били створени услови да се шире активише у борби за свој општински програм.³⁹ Ово тим пре кад се има у виду да је Партија тих првих година после оснивања на овом пољу показала мале или никакве резултате, било из објективних било из субјективних разлога. Иако је раднички покрет млад, недовољно развијен, његова Партија сматра да се он мора „налазити на свим борбеним позицијама према буржоаском друштву“⁴⁰ Српска социјалдемократска партија, иако још увек не тако снажна, развија своју делатност на широком фронту супротстављајући се буржоазији свуда и на сваком месту.

Партија је била свесна да у овој ситуацији на општинским изборима „неће изаћи нигде као стварни победилац“ с обзиром на две чињенице: прво, треба имати на уму сам систем гласања; друго, раднички покрет је млад и нејак. Али је ту Партија ишчекивала моралну победу. Она се задовољавала и тиме што ће с једне стране, моћи пред радничком класом разобличавати рад буржоаских партија и, с друге, што ће бити у могућности да се стави у заштиту најбитнијих интереса радничке класе и кроз то умањити тешкоће које намеће буржоаски поредак.

Српска социјалдемократска партија сасвим реално процењује политичку ситуацију и своје место и улогу у том тренутку и одлучује да иде на општинске изборе у 1906. години.

Општински избори у 1906. години

Српска социјалдемократска партија је одлучила да први пут узме активног учешћа у општинским изборима, расписаним за 11. децембар 1905. године, па одложеним за 15. јануар 1906. године, када су и одржани,⁴¹ и то само у Београду, па и ту се задржава само на избору Општинског одбора, а не и на избору председника и кметова, односно Општинског суда, како се то звало.⁴²

Иако не учествује, према првобитној одлуци, директно у изборима, сем у Београду, Српска социјалдемократска партија узима учешћа у изборној борби кроз агитацију. Ова предизборна агитација није се развијала у свим могућим видовима нити је била обимна, јер, ето, на пример, овога пута Српска социјалдемократска партија није издала ниједан летак, а и број конференција је био малобројан. У Београду, 11. септембра 1905. године, у сали „Таково“ Месна организација Срп-

³⁸ Исто, 21. IX 1905, 1.

³⁹ Радник 3. IX 1905, 2.

⁴⁰ Исто, 10. IX 1905, 1. — У 1905. г. ССДП имала је 300 чланова (Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1922, 145.

⁴¹ У вези са општинским изборима расписаним за 15. јануар 1906. године министар унутрашњих дела под П бр. 30672 од 7. децембра 1905. године упутио је распис свим окружним начелствима и свим општинским судовима у коме су дата упутства за спровођење избора. (*Зборник LX 460—469.*)

⁴² РН 14. IX 1905, 3.

ске социјалдемократске партије одржала је збор на коме је тумачен партијски општински програм у вези са предстојећим општинским изборима.⁴³

Овакви зборови су одржавани и у низу места у Србији на којима је тумачен општински програм Српске социјалдемократске партије.⁴⁴

На седници Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, 31. октобра 1905. године, председник Радован Драговић поднео је предлог да се предузму мере за што живљу агитацију за општинске изборе. Решено је да Илија Милкић прегледа бирачке спискове и да Месна партијска организација отпочне што живљи рад на припремама за изборе.⁴⁵

Општина београдска припремила је бирачке спискове за општинске изборе 15. јануара 1906. године, али тако да су то били непотпуни спискови, јер су намерно изостављани бирачи припадници радничког покрета. По градовима у унутрашњости одбијали су бираче под изговором да су страни поданици. Тако су у Врању Тому Ђорђевића избацили са списка као турског поданика, иако он то није био; а Алексу Секулића су искључили са бирачког списка као аустријског поданика, те је морао доказивати да је из Крагујевца и да је у српској војсци био каплар.⁴⁶

Тридесет првог октобра 1905. године Главна партијска управа прихватила је предлог да се, за кандидацију одборника, сазове заједничка седница Партијске управе, Контролне комисије и Месне партијске организације.⁴⁷

Радован Драговић, председник Главне партијске управе, на седници 7. новембра 1905. године тражио је да се промени раније донета одлука, од 22. августа 1905. године, о неучествовању у општинским изборима у унутрашњости, пошто има изгледа да ће бити бољи услови за изборе доношењем новог Закона о општинама.⁴⁸ На првом гласању у вези с овим било је пет према пет гласова, те је исто одложено за поновно гласање. Не види се резултат тог накнадног гласања, али се може закључити да је већина усвојила предлог⁴⁹, јер је — на седници Главне партијске управе, 28. новембра 1905. године, када су разматрани захтеви партијских организација из Крагујевца и Лесковца да учествују на предстојећим општинским изборима, пошто је новим законским пројектом обезбеђено тајно и пропорционално гласање — одлучено да се одобре избори у општинама Крагујевац и Лесковац.⁵⁰ На седници 12. децембра 1905. године Главна партијска управа усвојила је захтев Месне партијске организације из Пирота да учествује на општинским изборима⁵¹, а 21. децембра одобрила је то исто и Месној партијској организацији из Шапца.⁵²

Главна партијска управа одбила је захтеве месних партијских организација у Горњем Милановцу и Књажевцу да у споразуму и заједници са неким представницима из буржоаских партија изађу на ове изборе, а Месној партијској организацији у Лесковцу наложила да повуче листу, јер није одобравала учешће у изборима због лоше ситуације у самој партијској организацији. А кад се ситуација у овој

⁴³ Исто, 14. IX 1905. 3; 17. XI 1907, 2.

⁴⁴ Исто, 5. X 1905, 2.

⁴⁵ ИРПС, СДП, бр. 65-а, Записници са седница ГПУ ССДП, 197.

⁴⁶ РН 7. I 1906, 2, 19. I 1906, 3—4.

⁴⁷ ИРПС, СДП, бр. 65-а, Записници са седница ГПУ ССДП 197.

⁴⁸ Те измене донете су 3. децембра 1905. године Законом о изменама и допунама у Закону о општинама од 5. јуна 1903. са изменама и допунама од 22. децембра 1903. и 3. децембра 1904. године.

⁴⁹ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 200.

⁵⁰ Исто, 208, 209; Радник 3. XII 1905, 4.

⁵¹ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 212.

⁵² Исто, 220.

организацији поправила, Главна партијска управа дозволила је учешће у накнадним општинским изборима у априлу исте године.⁵³

Кандидатска листа за општинске изборе у Београду разматрана је на седници Главне партијске управе 14. новембра и 21. децембра 1905. године, а 12. децембра усвојена је кандидатска листа за Крагујевац.⁵⁴

У Крагујевцу је Српска социјалдемократска партија истакла своју кандидатску листу за општинске изборе, кандидујући за председника Косту Јовановића, кројача; за кметове Љубу Павићевића, ливца; Панту Јовановића, кожара и Михаила Сегера, бравара; за одборнике је истакла 20, а за заменике 10 кандидата.⁵⁵

За Српску социјалдемократску партију искрсао је проблем личности за кандидата за председника Општине у Београду те се о овоме расправљало на седници 2. јануара 1906. године. Пошто др Драгиша Ђурић није прихватио кандидатуру, а ни др Недељко Кошанин после њега, то је коначно одлучено да кандидат за председника Општине у Београду на листи Српске социјалдемократске партије буде Живота Ђурковић⁵⁶, али та одлука није спроведена, већ је остала листа усвојена претходног дана.

На збору 1. јануара 1906. године у Београду је усвојена кандидатска листа за општинске изборе. За председника је канديدован Аца О. Милинковић, за кметове-правнике Живота Ђурковић, писар Министарства просвете; Арсеније Стаменковић, браварски радник, и Алекса Мајданчевић, кројачки радник; а за кметове-неправнике Вукашин Јовановић, машиновођа; Влада Киклић, машиниста; Лазар Петровић, столарски радник; Сима Стојановић, браварски радник, и Алекса Мајданчевић, кројачки радник. За одборнике истакнуто је 30, а за заменике 15 кандидата.⁵⁷

Српској социјалдемократској партији било је тешко да састави кандидатску листу у Београду, а у унутрашњости јој је било још далеко теже, јер није имала својих кадрова да обезбеди самостално иступање, а у компромисе није била спремна ни под каквим условима да

⁵³ Исто, 226—228, 236, 237, 269—272, 273, 279; РН 21. I 1906, 2.

⁵⁴ УРПС, СДП, бр. 65-а, Записник ГПУ ССДП, 202, 203, 212, 213, 218, 219.

⁵⁵ Радник 25. XII 1905, 1.

⁵⁶ УРПС, СДП, бр. 65-а, Записник ГПУ ССДП, 224, 225. — У извештају Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије поднетом Четвртом конгресу Српске социјалдемократске партије, 2—4. IV 1906. године, о проблему око састављања листе у Београду констатовано је следеће:

„Главна партијска управа, заједно са управом Месне београдске организације, имала је велике тешкоће док је кандидатску листу саставила, пошто закон тражи да председник мора бити факултетлија и два кмета правника, а наша странка има незнатан број другова који имају ове квалификације. Појмљиво је да је ствар тек у последњем моменту била решена. Чим су избори били објављени, Партијска управа је ово питање претресала на првој својој седници, и за председника је био канديدован друг Драгиша Ђурић, који је изјавио да се неће примити. Разлози Ђурића били су тако слаби да их ниједан од присутних није могао примити, и ово нас је питање пратило и на свим идућим седницама: тек пошто је друг Ђурић био изабран на збору месне партијске организације и на седници Партијске управе, изјавио је да се неће примити због немања слободног времена, а када је другу Ђурићу речено да је овде у питању само формална услуга, онда је друг Ђурић изјавио да неће никоме па ни Партији чинити формалне услуге. Партијска управа, налазећи се у овако тешкој ситуацији, најзад је решила ствар на тај начин што је за председника канديدовала Ацу Милинковића, који је тада био ван Београда. Партијска управа налази да су оваква држања појединих другова неумесна и по покрет штетна, и налази да је Конгрес дужан да да свој суд о оваквим поступцима, јер не треба заборавити да је у овом случају била у питању цела акција комуналног покрета у Београду.“ (РН 2. V 1906, 2.)

⁵⁷ РН 3. I 1906, 3—4; 12. I 1906, 1.

ступа. Али је на крају и ту тешкоћу некако пребродила овога пута, а касније је и боље и успешније решавала.

Многе партијске организације биле су заинтересоване за ове изборе и желеле су да на њима учествују. Главна партијска управа дала је то одобрење, али су неке организације, процењујући сопствене снаге, одустале. Неке пак организације настојале су упорно да изађу са својим листама и у томе починиле грешке, штетне по даљи развој партијског живота и радничког покрета уопште, те је Главна партијска управа код неких користила право и забранила учешће на изборима. Такве организације уместо да су до избора својим радом и агитацијом обезбедиле већи број чланова — уписивале су у Партију лица која су кандидовале за изборе. Главна партијска управа указивала је на то да организација мора увек и стално да агитује за упис чланова, а не тек онда кад треба кандидацију извршити.

Поред таквих, било је и организација које су покушавале да кандидују оне који и нису чланови Партије. А став Партије био је јасан: „нико ко није члан Партије, не може бити кандидован“ на листи Српске социјалдемократске партије. Исто тако, „ниједна кандидација не вреди док је Партијска управа не одобри“. О свим овим негативним појавама у предизборној кампањи после избора Главна партијска управа је писала и говорила у намери да се убудуће сличне појаве не би догађале, јер „где се опет деси слично досадашњему, ту ће се организације разрешити, а одговорни чланови истерати из странке“.⁵⁸

То указује да се Српска социјалдемократска партија упорно борила за лик пролетерске партије која се бескомпромисно бори за свој програм, чије успешно остварење види у своме јачању не само по броју чланова већ по једнодушности тога чланства у борби за остварење партијског програма.

Док су кандидати за ове општинске изборе из буржоаских партија настојали да буду изабрани не за то да би својим способностима допринели унапређењу општинске управе и самог места, већ ради обезбеђења у првом реду својих личних интереса, па тек онда општинских, али опет само својих класних интереса, дотле су социјалдемократи у изборну борбу ушли да би уласком у Општину допринели побољшању положаја не само радничке класе већ и широким народним слојевима.

Буржоаске партије, борећи се за власт у Општини, и у току ове предизборне кампање злоупотребљавале су власт, што се јавно види из многобројних жалби против „незаконитог рада општинских управа, а нарочито против незаконитог утицаја њиховог на самоопредељење и слободу бирача, за одређене изборе општинских часника на дан 15. јануара ове године“. Тако се констатује у распису министра унутрашњих дела⁵⁹, а онда како ли је тек изгледала стварна ситуација о којој министар највероватније није био обавештен. Томе није потребан никакав коментар. Истина, министар је тим расписом наредио да се поштује закон и да се обезбеди законитост, али то је само био распис.

⁵⁸ Исто, 21. I 1906, 2.

⁵⁹ Зборник LXI (1909), 4, 5. — У распису II бр. 127 од 3. јануара 1906. године констатује се и следеће: „А у погледу незаконитог утицаја на одређене изборе сазнао сам да многи часници и службеници општински, не само не врше своју дужност по закону, већ напротив, да претњама, застрашивањем, измишљањем и пронашањем лажних гласова, и другим недозвољеним средствима, ометају бираче у саставу кандидатских листа, да поднете им листе не примају и не потврђују, и у опште, да стварају читаву забуну и неспокојство код бирача. Најзад сазнао сам: да су и полицијски органи према свему томе, или равнодушни или крајње лабави, као да их се све то ништа и не тиче“. (Зборник LXI, 4, 5.)

Српска социјалдемократска партија је први пут учествовала на општинским изборима 15. јануара 1906. године, и то у три града, и постигла је следеће резултате⁶⁰:

	Гласова	Одборника	Заменика
Београд	799	6	3
Крагујевац	315	3	2
Шабац	141	2	1
Укупно	1.255	11	6

На овим изборима, 15. јануара 1906. године у Београду Српска социјалдемократска партија у односу на остале учеснике постигла је следећи резултат⁶¹:

	Гласова	%	Одборника	Заменика	Одбор и замен.	% од укуп. бр.
Самостални радикали	1.616	40,16	12	6	18	40
ССДП	799	19,85	6	3	9	20
Стари радикали	669	16,62	5	3	8	17,7
Напредњаци	565	14,05	4	2	6	13,3
Народњаци	375	9,31	3	1	4	8,8
У к у п н о	4 024		30	15	45	

То значи да су самостални радикали, који су освојили општинску управу, имали 18 одборника и заменика, а све остале партије 27. А Српска социјалдемократска партија дошла је на друго место са 20% гласова и истим процентом одборника и заменика.

У извештају Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије на Четвртм конгресу, 2—4 априла 1906. године, о овим изборима се каже „са овим резултатом можемо бити само зато задовољни што је ово прво учешће, а надати се да ће нас идући избори у пуној мери задовољити“. У то време Српска социјалдемократска партија је имала у Београду 500, а у унутрашњости 580 чланова Партије. Конгрес је оценио изборе у Београду следећом констатацијом: „Мали број гласова који смо добили при општинским изборима има се приписати томе што је организација била недовољна онаква каква је постојала да би се агитација до потпуности изводила могла.“ После тога, ради успешнијег рада београдска партијска организација је реорганизована

⁶⁰ РН 19. I 1906, 3—4; Радник 22. I 1906, 2; Правда (Београд) 16. I 1906, 2. — У Београду на овим изборима изабрани су за одборнике: Драгиша Лапчевић, новинар; Лука Павићевић, лагирерски радник; Велимир Стојановић, књиговођа; Никола Величковић, столарски радник; Драгутин Николић, рачуноиспитач Главне контроле, и Милан Стојановић, ташнер (у Записнику одборских седница Општине београдске погрешно стоји столар — (М. Т.) а за заменике: Сава Ковачевић, јорганџијски радник; Љуба С. Савић, новинар и Драгутин Михајловић, крижач дувана. РН 12. I 1906, 1; ИАВ, Записници одборских седница Општине београдске (у даљем тексту: ЗОСОБ), 25. I 1906, књ. 1, 92—96.)

⁶¹ Политика (Београд) 16. I 1906, 2. — Народњаци — припадници либерално-демократске (народњачке) странке. Присталице Народне и Националне странке, су за разлику од њих називане националцима.

на; уместо једне створене су организације по квартовима. Конгрес, исто тако, није био задовољан ни партијским организацијама у унутрашњости, јер је број од 580 по оцени Конгреса био мали.⁶²

Резултати на општинским изборима 15. јануара 1906. године за 1.362 општине изгледали су овако: самостални радикали освојили 621 општину, стари радикали 507, народњаци 125, напредњаци 53, сељачка слога 14, неодређени 38, споразумни 4, а за 36 општина нису добијени нити објављени подаци о резултатима избора.⁶³

Месна партијска организација у Крагујевцу у свом годишњем извештају констатује следече о општинским изборима:

„Из општинских избора изишли смо с извесним успехом; добили смо 3 одборничка и 2 замењеничка места. Ми на овом пољу наше акције први пут ступамо и нема сумње да ће се утицај социјалистичке критике и ту осетити [...]“

Гласачку војску на листи Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу сачињавали су чланови синдиката. Они су овде показали своју класну свест. Али је било и таквих чланова Партије и синдиката који су се огрешили „о своје најсветије социјалистичке дужности“. На годишњој скупштини Месне партијске организације у Крагујевцу осуђени су и сама таква појава и њени починиоци, јер су допринели да је Српска социјалдемократска партија у Крагујевцу изгубила једно одборничко место, пошто су јој недостајала само 3 гласа.⁶⁴

На овим изборима у Крагујевцу су постигнути следећи резултати⁶⁵:

ПАРТИЈА	Гласова	%	Одборника	Замен.	Одбор. и замен.	%
Стари радикали	680	9	8	5	13	43,3
Напредњаци	460	25,6	5	2	7	23,3
С С Д П	315	17,5	3	2	5	16,6
Народњаци	180	10	2	1	3	10
Самосталци	160	8,8	2		2	6,6
У к у п н о	1.795		10	10	30	

Од пет партија Српска социјалдемократска партија била је трећа на листи по броју добијених гласова и по броју добијених одборничких и замењеничких места. Намеће се констатација да је Месна партијска организација у Крагујевцу у датом тренутку постигла добар успех.

У Крагујевцу су фузионаши победили не зато што је њихова организација јака и што се њихови чланови одликују свешћу, већ благодарећи томе што још увек има доста бирача који иду „на позив онога ко да више пара и више пића и више обећа“. Та и таква гласачка војска сада је била уз фузионаше, сутра ће бити уз другу сличну буржоаску партију, „која ће је радо прихватити и радо платити и напојити да јој само осигура власт“⁶⁶. Такав случај није био

⁶² РН 23. IV 1906, 2; 27. IV 1906, 2; 2. V 1906, 2; 23. V 1906, 2.

⁶³ Политика 20. I 1906, 2. — Сељачка слога имала је званични назив Српска народна сељачка слога.

⁶⁴ Радник 11. III 1906, 2.

⁶⁵ Исто, 244. XI 1907, 4.

само у Крагујевцу, већ је то било карактеристично за већину изборних места.

Однос снага на изборима 15. јануара 1906. године у Шапцу изгледа овако:⁶⁷

П а р т и ј а	Бр. гласова	%
Удружени радикали	532	38,8
Либерали	49	32,8
Напредњаци	246	17,98
С С Д П	141	10,3
У к у п н о	1.368	

Иако је за социјалдемократе овај проценат добијених гласова мали, он и такав представља успех с обзиром да су удруженим снагама оба крила Радничке партије добила 38,8% гласова.

Поводом избора у Лесковцу, када је *Српска застава* у броју 15. писала да су социјалдемократи гласали за самосталце, Месна партијска организација Српске социјалдемократске партије изјавила је „да је то ординарна клевета. Никад до сада социјалдемократи нису гласали за друге партије, нити ће икад убудуће чинити“.⁶⁸

Буржоазија у Општини гледа своје пространо поље за економску и политичку експлоатацију радничке класе, а социјална демократија са уласком у ове општинске изборе ступила је са својим програмом захтевајући сузбијање пљачкашке буржоаске политике у општинама и побољшање материјалног положаја радничке класе. На овим изборима, с обзиром на објективну ситуацију, Српска социјалдемократска партија није тражила власт, али је тражила могућност да се у општинским пословима чује њена социјалистичка критика, „која ће неминовно и практичних и агитационих резултата показати“.⁶⁹

Са скромним очекивањима, Српска социјалдемократска партија изишла је на ове изборе, свесна своје снаге и утицаја, али је зато настојала после избора да максимално искористи постигнуте резултате да би кроз ту активност обезбедила нове, боље услове за реализацију не само својих непосредних задатака већ и за што брже стварање услова за остварење крајњег циља.

Преко својих одборника у Општини београдској, одмах на првим седницама Одбора, Српска социјалдемократска партија излаже свој комунални програм и залаже се за пропорционални изборни систем, за опште право гласа и тајност на изборима. Самостални радикали бусали су се у груди како су велики „демократи“, а када је Лука Павићевић 11. јула 1906. године на седници одбора Општине београдске, пре почетка рада, понудио самосталцима да потпишу петицију за опште право гласа, ови су то одбили.⁷⁰ Тако је Српска социјалдемократска партија својом активношћу у Општини разобличавала лажну буржоаску демократију. Буржоаске партије залагале су се на речима за демократију, али када је то на делу требало показати, онда су газиле своја обећања и принципе, за које су се тобоже залагале.

⁶⁶ Исто, 22. I 1906, 1.

⁶⁷ Одјек 16. I 1906, 3.

⁶⁸ РН 2. II 1906, 3.

⁶⁹ Радник 22. I 1906, 1.

⁷⁰ ИАБ, ЗОСОБ, 10. II 1906, књ. I, стр. 198—200, 234—238; ИРПС, ЗДТ, 131; Д. Лапчевић, *Комунална политика*, Београд 1906, 18—20; РН 29. VI 1906, 1; 18. VII 1906, 1.

Ово прво учешће Српске социјалдемократске партије на општинским изборима допринело је повећању њеног утицаја не само код градског већ и код сеоског пролетаријата. Није била ретка појава да су појединци из разних села тражили од Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије Програм и Статут као и упутство за ступање у Партију. Тих захтева је било толико да Главна партијска управа није стизала да на све захтеве појединачно одговара, те је то учинила преко *Радничких новина*. Речено је да се на селу не могу оснивати партијске организације, и то „још за дужи низ година“⁷¹. Такав став Српске социјалдемократске партије у погледу рада на селу протезало се дуже, истина не баш и без дискусије о томе, али се озбиљније томе питању пришло 1910. и 1911. године. И тада је учињен заокрет, и то по свој прилици под притиском самих сиромашних сеоских маса код којих је Српска социјалдемократија све више стицала симпатије.

Ситуација у којој се Српска социјалдемократска партија налазила у периоду после ових општинских избора није била нимало ружичаста. До такве ситуације довеле су размирице у врховима. У писму Димитрију Туцовићу Живко Топаловић излажући тешку ситуацију тражи од Туцовића помоћ, да овај утиче на Драгишу, „јер данас једино ти имаш на њега утицаја“. Партија се налазила пред Четвртим конгресом, који је одржан од 2. до 4. априла 1906. године. Пред тај „Конгрес рад Партије је сведен, по оцени Живка Топаловића, на рад два посланика и шест одборника“. А то није довољно да би Партија успела „да се обележи у многим важним питањима, да има свога живота, да постане стварни фактор у политичком животу Србије“⁷². Ето, она то још увек није била постала, ни у 1906. години, а то се констатовало и на Трећем конгресу Српске социјалдемократске партије 5. и 6. јуна 1905. године овим речима: „Мора, дакле, политичка организација бити приближно јака синдикалној. Данас то није, и штета је што није, јер баш сада стојимо пред изборима, у којима спрски пролетаријат треба да покаже што зна и уме после неколико година рада“⁷³. Овде се мисли на посланичке изборе одржане 10. јула 1905. године, када је Српска социјалдемократска партија добила два посланичка мандата упркос свим слабостима и тешкоћама у којима се Партија налазила. Масе су почеле да се буде и окупљају око Српске социјалдемократске партије, али у њеном руководству није увек било све у реду, што је успоравало пуно ангажовање и тако мало способних људи за рад у масама које су очекивале да буду обавештаване, организоване и вођене.

Српска социјалдемократска партија ступа у директну изборну борбу у општинским изборима тек 15. јануара 1906. године, иако не само од свога оснивања већ и пре има свој комунални програм. Она

⁷¹ РН 21. I 1906, 2—3. — Обавештење Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије у вези са захтевима за оснивање партијских организација на селу гласи: „Наша партија има своје партијске организације само у варошима, у којима су образоване по допуштењу Партијске управе. Онамо, где није допуштено, не могу се оснивати нове организације. По селима се организације не могу оснивати још за дужи низ година и без нарочитог допуштења конгреског. Стога они, који се из села јављају, нека узму на знање: да партијске организације не могу оснивати. Али, за ствар обавештења и за упознавање с начелима и борбом социјалне демократије могу ипак много учинити: нека набављају и читају социјалистичке књиге и листове, нека опште са социјалдемократима кад оду у варош, нека прате рад и борбу наше странке“ РН 21. I 1906, 2—3.)

⁷² ИРПС, ЗДТ, 249. — Живко Топаловић писао је из Београда средином марта 1906. године Димитрију Туцовићу, који се налазио у војсци у Шапцу. Констатација Живка Топаловића о „два посланика и 6 одборника“ стоји у односу на посланике, али не и за одборнике, јер је само у Београду било шест, а поред тога у Крагујевцу три и Шапцу два одборника.

⁷³ РН 6. VII 1905, 3.

се упорно и перманентно борила за популаризацију и реализацију тога свога програма. Благодарећи и њеној активности, поред осталих фактора, као што су грађанске снаге демократски оријентисане, дошло је до демократизације изборног система а тиме су створени и услови да Српска социјалдемократска партија одлучи да, поред осталих видова своје активности, узме учешћа и на општинским изборима, а тиме и да активно делује у општинским одборима. Тако је Српска социјалдемократска партија крчила себи пут, стварала услове за јачање, за пуну афирмацију радничког покрета, коме је она стајала на челу. Требало је пуно стрпљивог, марљивог и упорног рада да раднички покрет у Србији основан 1903. године, са 150 чланова Партије и 1.761 чланом синдиката, постане политички фактор у Србији. И из године у годину, с порастом броја организованих у Партији и у синдикату, раднички покрет је освајао позиције на свим фронтовима своје активности па, разумљиво, и у области комуналне политике, упркос свим проблемима који су пратили тај развојни пут радничког покрета.

У Крагујевцу су расписани избори за 19. новембар 1906. године за избор председника Општине, пошто је дотадашњи председник отишао на нову дужност — за начелника у министарству. Месна партијска организација известила је Главну партијску управу Српске социјалдемократске партије да неће учествовати на овим изборима. Ово је разматрано на седници Главне партијске управе 6. новембра 1906. године и решено да се одобрава став Месне партијске организације с обзиром да „је одлука на своме месту, кад се има у виду да се наша прва комунална акција ограничила једино на рад у одбору“. И поред тога што није учествовала директно на овим изборима, Месна партијска организација Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу имала је дужност да проагитује за програм Српске социјалдемократске партије.⁷⁴

На дан избора, 19. новембра 1906. године, док су се буржоаске партије међу собом гложиле и отимале око гласова, око власти у општини, Месна организација Српске социјалдемократске партије одржала је збор, који је био одлично посећен. На збору је радницима говорено о огромној разлици која постоји између буржоаских партија и Српске социјалдемократске партије и непомирљивој класној борби која се води.⁷⁵

Буржоаске партије на овим изборима поделиле су мегдан и фузионаши су добили председника са 916 гласова, напредњаци само 215 гласова, а самосталци 154 гласа.⁷⁶

На седници 15. децембра 1906. године Одбор Општине београдске, на основу Закона о општинама, одредио је три одборника за оверу бирачких спискова за избор општинских часника. Међу изабранима за оверу бирачких спискова био је и социјалдемократски одборник Лука Павићевић.⁷⁷ Тако су већ у првој години свога рада у Општинском одбору социјалдемократи били у ситуацији да контролишу рад на изради бирачких спискова, где су буржоаске партије, када су на власти, највише злоупотреба чинили, а посебно према радницима уопште а нарочито према онима организованим у Српској социјалдемократској партији и синдикатима. Но и поред чињенице да со-

⁷⁴ Исто, 9. XI 1906, 3; ИРПС, СДП, 65-а, стр. 327; *Радник*, 11. XI 1906, 1.

⁷⁵ *Радник* 25. XI 1906, 3.

⁷⁶ Исто, 25. XI 1906, 2; *Политика* 21. XI 1906, 2; *Политика* у броју од 21. XI 1906. донела је да су самосталци у Крагујевцу на општинским изборима 19. новембра 1906. године добили 450 гласова, што је вероватно грешка, а на такву констатацију наводе нас два разлога: прво, што је *Радник* (Крагујевац) донео вест да су самосталци добили 154 гласа и друго, што су ови и на изборима 16. јануара 1906. године добили 160 гласова.

⁷⁷ ИАБ, ЗОСОБ, 15. XII 1906, књ. IV, стр. 325; *Београдске општинске новине* 11. III 1907, 43.

цијалдемократски одборник контролише рад на изради бирачких списка, буржоаска власт је спроводила своје ћефове изигравајући и оно мало демократије у изборном систему. Бирачки спискови никада нису били веран одраз броја гласача који по тада важећим прописима имају бирачко право.

Општински избори у 1907. години

На седници Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, 24. септембра 1907. године, председник Драгиша Лапчевић предложио је да Главна партијска управа и Партијско веће руководе агитацијом за општинске изборе, расписане за 18. новембар 1907. године, и припреме кандидатуру за те изборе. Предлог је усвојен.⁷⁸ И на једној од наредних седница Главне партијске управе, којој, присуствује и Партијско веће Београда, одржаној 29. септембра 1907. године, председник Драгиша Лапчевић изложио је потребу ове заједничке седнице и предложио да убудуће до избора Главна партијска управа и Партијско веће одржавају заједничке седнице. Лапчевић је том приликом истакао важност ових избора за Српску социјалдемократску партију, „која је већ имала изборних успеха у прошлом избору“.⁷⁹

На неколико својих седница Главна партијска управа дискутовала је о питању кандидата у Београду, али је на крају одлучено да Живота Ђурковић буде истакнут као кандидат за председника. За кметове-правнике узети су Радомир Клајић и Аца Павловић, а за кметове-неправнике Веља Стојановић, Вукашин Јовановић, Владимир Киклић, Драгутин Михајловић и Милан Савић. При одређивању листе кандидата за одборнике Драгиша Лапчевић је покушао да му се дозволи да касније, после избора, уступи своје место, али је он узет за првог кандидата за одборника, а његов захтев је одбачен. За одборнике истакнуто је 30 кандидата, а за заменике 15. Касније, кад је утврђено да поједини кандидати немају новаца да уплате порез да би стекли право гласа, Главна партијска управа, на седници 22. октобра 1907. године, задужила је секретара Партије, председника Већа и председника Главног радничког савеза да попуне упражњена места на кандидатској листи.⁸⁰

Месна организација Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу, уз одобрење Главне партијске управе, саставила је своју кандидатску листу на челу са кандидатом за председника Костом Јовановићем, кројачем. За кметове су кандидовани Милан Петровић, молерски радник; Панта Јовановић, кожар, и Спасоје Вулетић, типограф. За одборнике је истакнуто 20, а за њихове заменике 10 кандидата.⁸¹

Главна партијска управа, 8. октобра 1907. године, разматрајући предлог неких партијских делегата „да се одржавају заједнички зборови и митинзи свих опозиционих партија“, решила је да се са буржоаским партијама не предузима никакав заједнички рад. О томе бескомпромисном ставу писано је и у органу Српске социјалдемократске партије — да чланови Партије гласају за своју листу где буде истакнута, а тамо где не буде истакнута — да ниједан члан Партије не излази на гласање, а ако би неко и гласао за буржоаске странке, био би презрен од својих другова.⁸²

⁷⁸ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 453.

⁷⁹ Исто, 465—468.

⁸⁰ Исто, 469—474, 484; РН 8. XI 1907, 2; бр. 135, 13. XI 1907, 2.

⁸¹ Радник 9. XI 1907, 1—2; 17. XI 1907, 2.

⁸² ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 476, 477; РН 1. XI 1907, 2; 13. XI 1907, 2; 15. XI 1907, 2; 17. XI 1907, 2.

Упутство дато организацији у Обреновцу јасно показује каква је упорна борба требало да се води у овој изборној борби: „да ниједан не сме гласати при општинским изборима 18. о.м.“ и чак да не иде на биралиште а „у близини гласачког места нека се постави социјалистичка стража која ће раднике одвраћати од гласања и записати оне, који не послушају, већ ипак гласају за кождере радничке и убице штрајкача. Списак радника који су гласали да нам се пошаље 19. о.м.“⁸²

А када су самосталци у селу Жаркову кандидовали на својој листи обућарског радника Станка Лазиха са Чукарице да би преко њега привукли гласаче из редова радника, овај је изјавио: „Ја сам и сада као и увек социјалдемократа, па не само да се њихове кандидације одричем већ их не делим од осталих буржоаских партија, којима је основ експлоатација радника.“⁸²

На захтев месних партијских организација из Ниша, Лесковца, Крагујевца и Ваљева Главна партијска управа је на својим седницама од 8, 22. и 29. октобра и 12. новембра 1907. године одобрила овим организацијама да учествују у општинским изборима. А на седници 26. новембра примљена је к знању одлука Месне партијске организације из Чачка да неће учествовати у изборима, док је питање свијлајначке организације — „да ли би могли ступити у компромис са самосталцима у случају поновних избора општинских“ — Главна партијска управа на седници 10. децембра 1907. године решила тако што је одобрила поступак секретара Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије који је партијског повереника из Свилајнца писменим путем обавестио „да у компромис ни са једном партијом не треба ступати“⁸³.

Српска социјалдемократска партија од свога стварања, па чак и пре тога, што се види из става социјалдемократа у изборима 3. јуна 1902. године, непрекидно је водила бескомпромисну класну борбу имајући увек у виду свој крајњи циљ и томе је подрвагала сву своју активност. Говорећи о буржоаској револуцији и о социјалној демократији и њеном учешћу у истој Лењин констатује (1907. године): „Ма како се свршила ствар, ми морамо остати самостална, чиста пролетерска партија, која непоколебљиво води масе радног народа ка њиховом великом социјалистичком циљу.“⁸⁴ Независно од Лењиновог става, Српска социјалдемократска партија имала је у погледу сарадње са буржоаским партијама увек исти, бескомпромисни лењински став, и њему је остала верна као и све остале зрелије радничке партије.

Овога пута агитацији у општинским изборима Главна партијска управа посветила је више пажње но претходне године.⁸⁵

За ове изборе била је заинтересована не само Српска социјалдемократска партија већ и све буржоаске странке⁸⁶, које су у својој агитацији имале успеха само код оних радника који нису свесни, код којих није продро утицај Српске социјалдемократске партије, а тај број у то време није био незнатан.⁸⁷

Буржоазија је употребила сва средства да би осигурала своју победу, мада то у овом тренутку није долазило у питање. У бирачке

⁸³ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 475, 483, 487, 493, 505, 532.

⁸⁴ I. V. Lenin, *Izabrana dela — Revolucija 1905—1907*, Moskva — Leningrad, 1933, 245—246.

⁸⁵ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 479, 480; РН 13. XI 1907. 2; *Радник* 20. X 1907, 4.

⁸⁶ *Радник* 20. X 1907, 4.

⁸⁷ РН 3. VII 1907; 29. IX 1907.

спискове у Београду није уведено преко 500 припадника радничког покрета са мотивацијом да „нису поднели доказе да су испунили све услове из члана 21. и 32. Закона о општинама, а према извештају овог општинског статистичког одељења нису познати“.⁸⁸ А три дана после тога Лука Павићевић добио је уверење од општине за тројицу са списка одбијених да су „српски поданици и да су родом из Београда“. Поред овога уверења Лука Павићевић је добио исто тако уверење за још 40 и неколико бирача који су били одбијени као непознати, а у уверењу јестајало „да су грађани Београда и српски поданици“. Лука Павићевић као одборник није потписао бирачке спискове, јер су „неисправни и лоповски састављени, само да би самостаци сачували власт и пљачку у општини београдској“. Павићевић је уложио протест код Првостепеног суда и тражио „да се ови бирачки спискови пониште“.⁸⁹ Али не само да то није вредело но ни жалба Државном савету не би била уважена, како је то и оценила Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије на својој седници 19. новембра 1907. године, када је Лука Павићевић поднео предлог о подношењу жалбе Државном савету због неисправности бирачких спискова и неправилно спроведених избора. Предлог Луке Павићевића после дуже дискусије био је одбачен, „јер се не би ништа успело“.⁹⁰

И порески органи били су у служби буржоаских партија, конкретно у овим изборима радили су у корист радикала. Управник пореског одељења у Крагујевцу на захтев радикалских првака на месец дана пред изборе почео је да разрезује порез по новим пријавама. Таквих пријава радикали су имали неколико стотина. Тиме су повећавали своју гласачку војску, јер бирачко право имао је само онај грађанин који плаћа годишње најмање 15 динара пореза. То исто пореско одељење и поред у законском року поднетих (у јануару 1906. и марту и априлу 1907. године) пореских пријава — није хтело да разреже порез, чиме је радницима онемогућило учешће у изборима. Управник пореског одељења је отворено говорио радницима „да социјалистима нема права гласа“. А за радикале је законито и непосредно пред изборе да се врши разрез пореза, па чак и за „мртве душе“, јер није била ретка појава да и „мртви гласају“ за владајућу буржоаску партију.⁹⁰

Општина у Крагујевцу саставила је бирачке спискове како је хтела: избацила људе за које је знала да неће гласати за фузионаше, а увела 400 нових гласача међу којима је било и оних који нису становници Крагујевца. Бирачки спискови послати су суду на оверу без претходне овере од стране одборника. Првостепени суд је вратио бирачке спискове Општини „као неуредне, јер нису на закону устројени“. Те исте спискове Општина је упутила поново Првостепеном суду и суд их потврдио као исправне; овде треба истаћи да је потврђивање уследило тек после убеђивања које је извршио председник Општине. И то показује чиме се све служила буржоазија у међустраначкој борби за победу на изборима, јер се та изборна борба

⁸⁸ РН 16. XI 1907, 4. — Закон о изменама и допунама у Закону о општинама од 5. јуна 1903. године са изменама и допунама од 22. децембра 1903. године и 3. децембра 1904. године донет 3. децембра 1905. године у члану 21. говори о бирачким списковима и каже се „у овај списак уписују се сви чланови општине, које није изузео члан 32. овог Закона, без обзира на то, да ли су ти грађани платили порезу или не“. А члан 32 говори ко све нема бирачко право, као осуђени, затим који су под ислеђењем, под старатељством, под полицијским надзором и „који нису платили свој порез и прирез за прошлу годину“. (Зборник LXIV, 738; LX, 431, 435.)

⁸⁹ ИРПС, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, стр. 495, 496; РН 6. XII 1907, 2.

⁹⁰ Радник 27. X 1907, 4.

углавном одвијала међу буржоаским партијама, а далеко мање ових против радничке партије, пошто ова још није представљала такву политичку снагу.⁹¹

У предизборној агитацији у Крагујевцу фузионаши су се служили свим средствима да би обезбедили победу. Широм Крагујевца пронели су глас како ће и социјалисти гласати за њихову листу. Месна организација Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу демантовала је ту вест. Српска социјалдемократска партија није улазила у компромисе ни са једном буржоаском партијом, а поготову не са фузионашима.⁹²

У Крагујевцу су се све опозиционе буржоаске партије споразумеле да на овим изборима истакну заједничку листу насупрот радикалима-фузионашима у чијим је рукама била општинска управа. Споразумели су се самосталци, националци и напредњаци.⁹³

Агитација није изостала ни код буржоаских партија, нарочито непосредно пред изборе. Пораст учешћа бирача на изборима у Србији осећао се од једних до других избора, али нарочито се тај пораст очекивао на овим изборима. *Политика* је уочи избора писала: „учешће бирача на овогодишњим изборима биће веће, но што је икад досад било“, рачунајући на агитацију која је извршена.⁹⁴

Насупрот мрачној и закулисној буржоаској агитацији, социјалдемократи су развијали јавну и отворену агитацију на бази програма своје Партије и резултата дотадашњег рада у општини. Српска социјалдемократска партија се бори да општина на пољу културних тековима што снажније корача, а уз то да радничка класа која је до тада била пасторче у општини постане равноправан грађанин. У Београдској општини⁹⁵ одборници-социјалдемократи знатно су допринели да се побољшају услови рада на канализацији; уместо 12-часовног уведено је 10-часовно радно време и осигурање радника. Повећане су плате општинских надничара и служитеља, а за све је уведено годишње одсуство у трајању од 20 дана; осим тога, издејствовали су помоћ незапосленим радницима, успели да се одреди кредит за подизање радничких станова, а такође и за подизање радничког прихватилишта-азила, општинске болнице и општинског купатила. Успели су да утичу да се обезбеди у зимско време јефтино, а за сиротињу и сасвим бесплатно, снабдевање дрвима. Ето, све то и још низ акција одборника Српске социјалдемократске партије у Београдској општини показао је да је Српска социјалдемократска

⁹¹ Исто, 9. XI 1907, 3; 24. XI 1907, 2—3.

⁹² Исто, 2. XI 1907, 4.

⁹³ Исто, 27. X 1907, 3.

⁹⁴ *Политика* 17. XI 1907, 1.

⁹⁵ Социјалдемократи уласком у одбор Општине београдске залагали су се „да се од упропашћеног и занемареног Београда створи модерна варош; да се санитетски надзор врши и хигијенске прилике поправе; да се сви крајеви снабду с водом и осветљењем; да се запуштене улице уреде и покардирмују; да се приступи озбиљном прегледу гробница што се радионицама и становима зову; да се одреде кредити за радничке станове, азил, болницу за туберкулозне и купатило народно; да се сиротињи пружи обилнија помоћ а болесни прилежније лече и шаљу у бање; да се становништво спасе пљачкашког картела дрварског и добија дрва по цени коштања; сиротиња и сасвим бесплатно; да се одреди кредит од 50.000 дин. за подизање општинске хлебарнице, из које ће становништво добивати хлеб по цени коштања; да се подигну награде служитељске и радничке на минимум 75 дин. месечно односно 2,50 дин. дневно, а посредно и у корист оних многобројних бакала, пиљара, хлебара, месара, кафеџија итд. код којих они пазарују; да се многе одлуке донесу и многи кораци предузму у корист многобројног радничког и сиротог становништва, које је све до уласка социјалдемократа у одбор општински било девета рупа на свиралама свих буржоаских партија.“ (РН 17. XI 1907, 1.)

партија истински заштитник интереса експлоатисаних радних маса. А њима се она и обраћала у својој предизборној кампањи.⁹⁶

Месна организација Српске социјалдемократске партије у Лесковцу у предизборној агитацији издала је проглас у коме је истакла борбу социјалне демократије за општинску самоуправу и захтевала „уништење капетанског командовања у општинама“, да општине престану да буду „полицијски одељци“, како је то до тада било. Позивала је бираче да гласају за Програм Српске социјалдемократске партије „који једино даје општини карактер једне културне заједнице“. С питањем самоуправе непосредно је било повезано и питање општег права гласа за општинске изборе. Истичала се потреба стварања добрих санитарних услова за живот грађана, јер се река често излива, улице су тесне, некалдрисане и каљаве. Доста станова је под земљом, од тога је већина влажних, мрачних, тесних и „до крајње мере убиствених за живот“. Радионице имају још горе услове. Лесковац нема још своје болнице, а и лекарска помоћ је недовољна јер је скупа. Српска социјалдемократска партија „захтева бесплатну лекарску и бабичку помоћ, најстрожију санитарну контролу за станове и радионице, грађене општинских станова, који би се по цени коштања издавали радницима и сиротним грађанима, регулисање улица и осигурање вароши од поплаве... За шире просвећивање својих грађана општина ваља да створи читаонице, библиотеке и позориште“, да уреди пијацу, да помаже незапослене раднике, да води бригу о њима, о ценама животних намирница, да се укину све таксе и све што поскупљује живот. О свему томе треба да се брине и све то да решава општина — за такву општину се бори социјална демократија у условима буржоаске власти.⁹⁷

Социјалдемократи су агитовали не само пред изборе и не само тамо где су учествовали са својом листом, већ свугде и на сваком месту. Зато је власт настојала свим средствима да онемогући продирање социјалистичке мисли у масе. Тако је у Миријеву председник Општине покушао преко своја два доушника да растури социјалдемократски збор који се одржавао 28. октобра 1907. године у затвореном простору уз присуство око 40 грађана.⁹⁸ Али ни социјалдемократи нису остајали дужни буржоазији. Тако је у Нишу на једној предизборној конференцији коју су сазвали либерали устао социјалдемократ Љуба Младеновић и у својој речи разобличио политику буржоаских партија.⁹⁹

Српска социјалдемократска партија поклонила је пуну пажњу овим изборима. О томе Недељко Дивац, из војске у Крагујевцу 10. децембра 1907. године, у писму Димитрију Туцовићу, који је тада био у Немачкој, констатује: „Пажња нашега покрета била је завзета готово три пуна месеца искључиво општинским изборима“.¹⁰⁰

Уочи самих избора орган Месне организације Српске социјалдемократске партије за Крагујевац *Радник* позивајући раднике да гласају за своју Партију и да својим гласом допринесу да у нов одбор уђе што више социјалдемократских одборника који ће у првом реду радити и мислити за пролетаријат, обраћа им се: „Учините да на основи социјалистичког програма започне у нашој општини ново доба и нов живот; нека све више нестаје класног експлоататорског обележја данашње општине под благотворним дејством наше социјалистичке борбе и нека убудуће оптинска кућа све више постане уистини народна кућа у којој ће грађани налазити утехе и правде,

⁹⁶ РН 2. X 1907, *Радник* 20. X 1907.

⁹⁷ РН 20. XI 1907, 2—3; С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, 57; *Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953*, Лесковац 1954, 227—229.

⁹⁸ РН 1. XI 1907, 3.

⁹⁹ Исто, 13. XI 1907, 3.

¹⁰⁰ ИРПС, ЗДТ, бр. 39а.

помоћи и заштите“. У истом броју *Радника* упућен је посебан апел 600 фабричких радника. Поред осталог, у позиву се каже: „Социјалистичка партија ради и бори се за интересе и благостање свих радника, без обзира да ли су ти радници чланови њени; па она мисли и ради и за вас фабричке раднике [...] као и за све остале раднике.“ Даље се указује да се буржоаске партије служе обећањима, лажима, силом и претњом да би придобиле радничке гласове, а Српска социјалдемократска партија апелује само на радничку свест и савест и излази пред раднике са својим делима и својим програмом чије остварење треба да буде дело самих радника, јер је то њихов сопствени интерес.¹⁰¹ Својом агитацијом социјалдемократи су отварали перспек-

У току протекле две године социјалдемократски одборници у Општини Крагујевачкој успели су: да се изабере комисија за преглед раднионица и станова; одређено је 6.000 динара за зидање зграде за опанчарске сепије, и то ван града, што је било у интересу здравља грађана; побољшана је расподела помоћи сиротижи; одређена је помоћ сиротињи у дрвима и друго у вредности од 500 динара.¹⁰²

Потпуно је извесно да су социјалдемократи у дотадашњој својој делатности у општинским одборима постигли лепе резултате, на које су бирачи са симпатијама гледали.

Српска социјалдемократска партија на општинским изборима 18. новембра 1907. године учествовала је у четири места и постигла следеће резултате:¹⁰³

	Гласова	Одборника	Заменика
Београд	1.003	5	2
Крагујевац	466	4	2
Пирот	223	4	2
Лесковац	178	2	1
Укупно	1 870	15	7

У Пироту и Лесковцу Српска социјалдемократска партија први пут учествује на општинским изборима, али у Шапцу овога пута није учествовала, док је 1906. године узела учешћа, мада је Недељко Дивац, 10. децембра 1907. године, писао Димитрију Туцовићу, који је тада био у Немачкој, да је Српска социјалдемократска партија на овим изборима учествовала у Београду, Крагујевцу, Лесковцу, Шапцу и Пироту. Дивац није тачно информисан, јер се тада налазио у војсци у Крагујевцу одакле је и писао Туцовићу.¹⁰³

У Београду је Српска социјалдемократска партија добила 1.003 гласа према 799 на прошлим изборима. Но и поред већег броја гласова Партија је добила 5 уместо 6 одборничких места и 2 уместо 3 заменика, иако је прошлих избора имала 204 гласа мање. До овога

¹⁰¹ *Радник* 17. XI 1907, 3.

тиву радничкој класи која је све више пружала подршку својој Партији.

¹⁰² Исто, 4.

¹⁰³ ИРПС, Београд, ЗДТ, бр. 39а; *Радник*, 24. XI 1907; *Работническа борба* (София), 10. XI 1907, 2. — У Београду су изабрани за одборнике Драгиша Лапчевић, Никола Величковић, Лука Павићевић, Таса Милојевић и Милан Стојановић, а за заменике Сава Ковачевић и Маринко Живковић (*Политика* 20. XI 1907, 2; РН 20. XI 1907.)

је дошло зато што је на последњим изборима количник био много већи него на претходним изборима, а уз то је буржоазија одбацила велики број гласача социјалдемократа из бирачких спискова.¹⁰⁴

На овим изборима у Београду међан су поделиле буржоаске партије — самосталци и фузионаши. „Изборни лоповлуци такмичили су се са изборним насиљима и обманама“ писале су *Радничке новине*. Победили су самосталци, кажу „шегрт је надмудрио мајстора“. У Београду су самосталци добили 2.456 гласова, стари радикали 1.132 гласа, напредњаци 639 гласова и народњаци 271 глас. Пролетаријат Београда посматрао је ову борбу и није могао доћи до правог и реалног изражаја, и поред добијена 1.003 гласа, јер му је онемогућено да и активно пуном својом снагом учествује пошто је изборни цензус од 15 динара искључио велики број бирача. А уз то „огромној маси наших старих и исправних другова гласача — пишу *Радничке новине* — које уредно плаћају порез и који су и ове године то чинили одузели су самосталци право гласа, иако га они чак и под овим цензусом имају“. Даље *Радничке новине* кажу: „Самосталци не само да су непоштенном агитацијом и непоштенном моралном пресијом крали наше гласове; они су нам силом своје општинске власти одузели чак и оно право што нам га је ова наша некултурна буржоаска и војничка држава дала.“¹⁰⁵ Буржоазија је себи дозволила да појединци гласају под лажним именом, о чему је писао после избора Илија Милкић. Тако је само у Палилули украдено преко 100 гласова Српској социјалдемократској партији, а у свим квартовима Београда не мање од три стотине гласова. Милкић је тада писао: „Дајте нам, господо самосталци, исправне и поштене бирачке спискове; поштедите нас крађе, поштедите општинску касу за време избора, па да се онда понесемо на изборном међдану и да вам тада покажемо ко сте и шта сте ви. Изволите тако ако имате куражи.“¹⁰⁶

¹⁰⁴ РН 20. XI 1907.

¹⁰⁵ Исто, *Политика* 19. XI 1907; *Радник* 24. XI 1907, 1. — Према писању *Самоуправе*, стари радикали су добили 1932 гласа. Уочи ових избора у *Политици* је писао Бранислав Нушић у чланку под насловом „Политички мртвац“ о увођењу мртвих у бирачке спискове: „Увели су овде у Београду у гласачки списак Панту Јанковића, послужитеља војне шиваре, који је умро пре четири године. Најзад, увели га, увели, то још није ништа. Кад се толики живи људи могу да избаце из спискова, зашто се не би мртви увели.“ А пошто је покојни Панта гласао за опозициону листу, после избора био је отпуштен из службе „у интересу штедње“ (*Политика* 17. XI 1907. 3.)

¹⁰⁶ РН 24. XI 1907, 2. — Све буржоаске партије, на челу са самосталцима, тврдиле су да је број гласова за Српску социјалдемократску партију опао. Српска социјалдемократска партија на првим посланичким изборима 1903. године добила је 1.641 глас, на другим 1905. године 973 гласа, на првим општинским изборима јануара 1908. године 799 гласова, а на трећим посланичким јуна 1906. године 1.332 гласа, те кад је сада на овим општинским изборима, другим по реду, добила 1.003 гласа, буржоазија је направила закључак да је Српска социјалдемократска партија у опадању. Та чињеница не може да стоји ако се има у виду да је „најмање 500 наших гласова, каже Драгиша Лапчевић — упропаћено тиме што су наши стари гласачи, који су имали право гласа, избрисани из спискова а нови пријављени нису уведени [...] Ми криви што су они (самосталци — М.Т.) крали“. На збору 25. новембра 1907. донета је резолуција којом се осуђује фалсификовање избора, протестује против гажења закона, изражено је гнушање против клевета и позвано радништво на организовану борбу. (РН 29. XI 1907, 3; 1. XII 1907, 2.) — Текст резолуције са збора одржаног у Београду 25. новембра 1907. године гласи:

Резолуција

Велики раднички збор одржан 25. новембра 1907, пошто се опширно обавестио о последњим изборима и догађајима у општини београдској, констатује: да су избори фалсификовани, јер су радници и стари соција-

У Крагујевцу, на овим општинским изборима гласало је 2.509 бирача, што износи 700 више но на претходним. Распоред снага на овим изборима у Крагујевцу био је следећи:¹⁰⁷

	Гласова	%	Одборника	%	Заменика	%
Фузионаши	1.120	44,6	9	45	4	40
Опозициони блок буржо-азије	923	36,78	7	35	4	40
С С Д П	466	18,5	4	20	2	20
У к у п н о	2.509		20		10	

На овим изборима, у односу на претходне, само су социјалдемократи имали чист добитак, јер су добили један одборнички мандат више, док је буржоаски опозициони блок изгубио два одборничка мандата, а добио једног заменика; а фузионаши су изгубили једног заменика а добили једног одборника¹⁰⁷ Српска социјалдемократска партија је била у необично тешком положају — требало је испунити у таквој ситуацији „две свете и обимне дужности“: да своје већ задобијене присталице очува, задржи, а и стиче нове. Ови општински избори у Крагујевцу проведени су на најнепоштенији начин. То је било дело фузионаша.¹⁰⁸

Према коначним резултатима, на овим општинским изборима у Србији постигнути су следећи резултати: стари радикали освојили су 880 општина, самостални радикали 335, народњаци 111, напредњаци 61, сељачка слога 5 и неутрални 2 општине. Из 17 општина нису добијени резултати, а у 21 општини накнадно су одржани избори.¹⁰⁹

листички гласачи противзакона избрисани из бирачког списка, да нису у азбучни списак уведени наших новопријављених око 500 другова, који су све услове законске за бирачко право прописане испунили и да су буржоаске партије и на самом биралишту покрале гласове, гласајући на имена наших другова;

да су буржоаске партије бруталном силом погазиле и закон о општинама и основни принцип демократизма;

да је буржоаска штампа против социјалистичке партије и њезиних представника просула масу овејаних клевета, да би само заклонила непоштење буржоаских партија.

С тога Збор —

о с у ђ у је фалсификоване изборе;

протестује против гажења закона и демократских принципа, што су извршиле буржоаске партије;

гнуша се клевета буржоаских уперених против социјалистичке партије и њезиних представника;

позива раднике да живо обавештавају поштене и потлачене и настану да увек осигурају себи бирачко право. (РН 1. XII 1907, 2—3.)

¹⁰⁷ Радник 24. XI 1907, 4.

¹⁰⁸ Исто, 1. — Орган Месне партијске организације у Крагујевцу Радник у полемици са буржоаским партијама а у првом реду са самосталцима који су тврдили з карагујевачку организацију да је у опадању по броју добијених гласова указује на чињенице које говоре супротно: на посланичким изборима 1903 — 228 гласова, 1905. — 365 и 1906. — 541 глас, док у општинским 1906. — 316, а 1907. — 466 гласова. То значи да је у порасту на оба колосека. (Радник 8. XII 1907, 2—3.)

¹⁰⁹ Политика 22. XI 1907, 2.

Стари радикали су, у вези са овим општинским изборима, да би имали потпуно одрешене руке, распустили Народну скупштину у октобру и тиме обезбедили такве резултате каквим се ни сами нису надали. Распуштањем Скупштине онемогућили су сваки протест у вези са спровођењем избора „и створили полицији могућност, да развије сву своју делатност. Полиција је говорила овога пута више него икад и народ је и овога пута доказао да је уз онога чија је полиција [...] фузионаши су ових избора добили без мало два пута више општина него целокупна опозиција“¹¹⁰ Тако је старорадикалска — фузионашка власт проводила изборе борећи се, по сваку цену и не бирајући средства, да обезбеди себи власт. Опозиција није имала снаге да савлада тај притисак фузионаша, а Српска социјалдемократска партија још мање сама против свих буржоаских партија. Али је она настојала да у свим тим окршајима самостално наступа и оправдано је рачунала да кроз те окршаје окупља нове снаге.

Да видимо шта нам показује упоређење изборних резултата за општинске изборе из 1906. и 1907. године:

	Гласова		Одборника		Заменика	
	1906.	1907.	1906.	1907.	1906.	1907.
Београд	799	1.003	6	5	3	2
Крагујевац	315	466	3	4	2	2
Шабац	141	—	2	—	1	—
Пирот	—	223	—	4	—	2
Лесковац	—	178	—	2	—	1
Укупан	1.255	1.870	11	15	6	7

Извесна пораст постигла је Српска социјалдемократска партија, мада је претходне године учествовала у три а 1907. године у четири града. Тај пораст није тако нарочито видан, јер је добила 615 гласова, 4 одборника и 1 заменика више. Али свакако за социјалдемократе то представља корак напред, јер показује снажење радничког покрета манифестованом кроз изборне резултате, кроз добијене гласове и мандате. То несумњиво представља успех за Српску социјалдемократску партију с обзиром на њену организовану снагу, на њен реалан утицај у тадашњој Србији, и с обзиром на услове у којима је деловала, окружена низом препрека које су је у томе спречавале.

Општински избори у 1908. години

Општинске изборе у Крагујевцу, од 18. новембра 1907. године, Државни савет је поништио. Према писању *Радника* избори су поништени из два разлога: прво, што су бирачки спискови прављени како су радикали хтели, а не по закону, и друго, што спискови нису благовремено објављени, те су грађанима закинута четири дана за исправке у списковима.¹¹¹ Тиме је потврђена оправданост критике

Поништавањем избора у Крагујевцу створена је ситуација да се мора ићи на нове изборе, а у том случају, према Закону о општинама, долази до смењивања дотадашњег председника и кметова и бира се нови председник и кметови из редова одборника. Ови врше

¹¹⁰ ИРПС, Београд, ЗДТ, бр. 39а.

¹¹¹ *Радник*, Крагујевац, 9. I 1908, 1.

коју су социјалдемократи упорно износили против незаконито спроведених избора.

дужност до нових избора, односно до увођења у дужност новоизабраног председника и кметова. Српска социјалдемократска партија одлучила је да у избору овог привременог општинског часништва узме учешћа са својим кандидатима.¹¹²

Привремена општинска управа на седници одбора 10. јануара 1908. године изабрана је у следећем саставу: председник Драгослав Максимовић, радник — социјалдемократ; кметови: један радикал, један напредњак и један националац. За ову и овакву управу гласали су фузионаши (8 гласова) и социјалдемократи (3 гласа), а против је гласала удружена буржоаска опозиција (9 гласова). Фузионаши су израчунали да им је боље — пошто нису могли сами да обезбеде избор свога привременог председника, а да не би удружене буржоаске партије однеле победу у томе и тако угрозиле позиције фузионашима у наредним изборима — поделити се у овом конкретном случају за мање зло, за социјалдемократе. Тако је за привременог председника изабран социјалдемократ. После избора социјалдемократа за председника Општине буржоазија је коментарисала: „Жалосна нам мајка шта смо дочекали, да нам социјалдемократе суде.“ А један је узвикнуо: „Срамота да се на општини вије црвена застава. Али на то му је други одговорио: боље црвена, него црна (напредњачка).“ Црвена застава је понос слободоумног Крагујевца, јер се она први пут залепршала у њему још 15. фебруара 1876. године, а црна, напредњачка застава је ругло и срамота. Црвена застава се сада по други пут залепршала у Крагујевцу. Привремена општинска управа почела је са радом 11. јануара 1908. године.¹¹³

Накнадни избори су заказани за 10. фебруар 1908. године и привремена општинска управа штампала је бирачке спискове у 500 примерака. Тиме је дата могућност сваком грађанину да контролише спискове.¹¹⁴

Месна организација Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу истакла је своју кандидатску листу за поновне општинске изборе заказане за 10. фебруар 1908. године у истом саставу као и за претходне, одржане 18. новембра 1907. године.¹¹⁵

И за ове изборе Српска социјалдемократска партија је истакла парољу: „Шта хоће социјалисти да остваре у општини“ — излажући свој програм рада у општини за наредне две године. Ево питања за чије се решавање залажу социјалдемократи у општини. У првом реду брига о здрављу грађана, а да се то обезбеди потребно је изградити канализацију и калдрму, уредити пијаци, обезбедити пијаћу воду, регулисати корито реке Лепенице; обезбедити санитарну контролу; пружати бржу и сигурнију лекарску помоћ, а сиромашним болесним грађанима дати бесплатно лекове, лекара, болницу и бању. Затим, за обезбеђивање благостања грађана потребно је да општина издржава о своме трошку све своје изнемогле и за рад неспособне грађане, да школује, одева и исхрањује сву сиромашну децу; да за све грађане обезбеди бесплатну бабичку помоћ при порођају; а исто тако и бесплатно да сахрањује све грађане. Даље, за све општинске раднике да се утврди минимална надница од 3 динара, плата најмања 75 динара, а радно време од осам часова, да пружа помоћ у незапослености; да се укине порески цензус за бирачко право и тиме обезбеди да сваки пунолетни грађанин има право гласа у општини без обзира да ли плаћа порез и да суђење за све грађане буде бесплатно. За такав програм рада у општини социјална демократија је позивала бираче да гласају.¹¹⁶

¹¹² Исто, 1—2.

¹¹³ Исто, 26. I 1908, 3. и 4; 2. II 1908, 2; 9. II 1908; Миленко Топаловић, *Хронологија радничког покрета у Србији*, Београд 1964, 12.

¹¹⁴ Радник 26. I 1908, 3.

¹¹⁵ Исто, 2. II 1908, 2; 9. II 1908.

¹¹⁶ Исто, 9. II 1908, 1—2.

На општинским изборима у Крагујевцу 10. фебруара 1908. године истакнуте су три кандидатске листе: фузионашка, споразумна буржоаска (напредњачка, либерална и самосталска) и социјалдемократски листа.¹¹⁷

Привремена општинска управа, на челу са социјалдемократским председником Максимовићем, у вези с накнадним изборима обратила се грађанству и у тој својој речи, поред осталог, стављено је до знања „да предстојећи нови избор буде потпуно слободан“. Даље се истиче: „Ако би ко од грађана приметио, да ма ко од општинских службеника злоупотребљава свој положај, па врши притисак на бираче, прети им или их уцењује, кажњава их, агитује за ову или ону кандидатску листу или ма какво друго безаконје и насиље над грађанима врши, — онда је дужност сваког грађанина да одмах суду достави таквог службеника и он ће бити најстрожије кажњен.“¹¹⁸

Као главна дужност Месне организације Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу у предизборној агитацији била је — да очува прошли број гласова од 466 и да га још увећа. Да би се то остварило, развијена је пуна агитација како на зборовима и конференцијама тако и кроз непосредну индивидуалну агитацију.¹¹⁹

И напори су уродили плодом, јер је Српска социјалдемократска партија на овим поновним изборима добила 614 (617) гласова и један одборнички мандат више. Стекла је 151 (148) глас више но у претходним изборима, док су фузионаши добили само 6 гласова више, укупно 1.126 гласова, и то са једним одборничким мандатом мање, а споразумна листа (самосталци, либерали и напредњаци) добила је 22 гласа мање, те укупно 901 глас. Распоред снага у одбору је био следеће: фузионаши 8 одборника и 4 заменика; споразум опозиције (напредњаци, либерали и самосталци) 7 одборника и 4 заменика и социјалдемократи 5 одборника и 2 заменика. Фузионаши су изгубили једног одборника, опозиција 2 одборника, али је добила једног заменика више, а социјалдемократи су добили 2 одборника више но што су имали у ранијем одбору односно једног више но што су добили на изборима 18. новембра 1907. године. То је био леп успех Месне организације Српске социјалдемократске партије у Крагујевцу.¹²⁰

Ове изборе потврдио је Државни савет и привремена управа је водила послове до 2. марта 1908. године, када је извршена заклетва нових одборника, кметова и председника, а од 10. марта општински послови су пренети у руке новоизабране управе.¹²¹

И у Шапцу су проведени поновни избори. Одржани су 24. фебруара 1908. године. Овога пута Српска социјалдемократска партија учествује на изборима. Кандидат за председника Општине у Шапцу на листи Српске социјалдемократске партије био је Михајло-Мика Спасојевић, економ из Шапца, а за кметове су кандидати били Милан П. Новаковић, столарски радник; Петко Савић, абаџијски радник, и Цветко Микић, зидарски радник, сви из Шапца; за кмета села Мајура Милутин Којић, земљорадничк из Мајура. За одборнике је кандидовано 20, а за заменике 10 личности.¹²²

¹¹⁷ Исто, 9. II 1908, 3—4; Ђорђе Кнежевић, *Синдикални покрет у Крагујевцу од 1903. до 1914. године*, *Зборник Филозофског факултета* (Београд), књ. VIII — 1, 726.

¹¹⁸ *Радник*, Крагујевац 19. I 1908, 3; РН 22. I 1908, 2.

¹¹⁹ *Радник* 19. I 1908, 4; 26. I 1908, 4.

¹²⁰ ИРПС, СДП, бр. 65а, записник ГПУ ССДП, стр. 570; *Радник* 16. II 1908, 1 и 3; 29. II 1908, 2—3; РН 12. II 1908, 1—2. — Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије на предлог секретара на седници 11. фебруара 1908. одлучила је да се честита организацији у Крагујевцу изборни успех. (ИРПС, Београд, СДП, бр. 65-а, записник ГПУ ССДП, 570.)

¹²¹ *Радник* 29. II 1908, 4.

¹²² РН 16. II 1908, 2; Павле Јосић, *Раднички покрет у Подрињу*,

Шабац 1966, 76, 77. — На 76. страни овога рада аутор је у списку кандидата изоставио Петка Савића, абацијског радника, кандидата за кмета.

И при поновним изборима пореско одељење у Шапцу није хтело да разрезује порез радницима, „само да не би стекли право гласа“. На радничке протесте против таквог рада обично се одговарало „како се радници не могу завести у порески распоред, док цео порез не плате — унапред“. То је било противзаконито, али је ипак спровођено. И поред свих тешкоћа социјалдемократи су у Шапцу на поновним изборима, у односу на општинске изборе из 1906. године, пошто 18. новембра 1907. године нису учествовали, увећали број гласова од 141 на 201 глас и добили 3 одборника и 2 заменика, што износи 1 мандат више. Удружени народњаци и напредњаци победили су на овим накондним изборима, добили су 713 гласова, а удружени старији и самостални радикали добили 611 гласова. Председник је био народњак.¹²³

Буржоазија је била бесна на социјалдемократе па је после избора, исто као и у изборној кампањи, сипала лажи и клевете на шабачке социјалдемократе. Напредњаци су у своме листу *Напредњак* изнели да је социјалдемократска листа у Шапцу добила толики број гласова зато што су социјалдемократи „довели из Београда 120 гласача“. Таква лаж је била неодржива кад се зна да „се сваки човек познаје у главу“. Пораст броја гласача за социјалну демократију није се осећао само у Шапцу, већ се тај пораст појављује свуда, у свим местима где је Српска социјалдемократска партија узимала учешћа у изборима. А тај раст броја бирача за социјалну демократију на парламентарним и општинским изборима у Шапцу овако изгледа:¹²⁴

И з б о р и	1903.	1905.	1906.	1907.	1908.
Парламентарни	56	148	167, ¹²³		169
Општински			144 (141)		201

Тај пораст, као што се види, сасвим равномерно расте, без неких скоковитих промена.

Накондни избори у Крагујевцу (10. фебруара 1908. године) и у Шапцу (24. фебруара 1908. године) дали су социјалној демократији увећан број гласова у односу на претходне. У Крагујевцу су социјалдемократи добили 151 (148) гласова више но на општинским изборима 18. новембра 1907. године, а у Шапцу 57 (60) више но на општинским изборима 15. јануара 1906. године, односно 34 више но на парламентарним изборима 11. јуна 1906. године, јер Месна партијска организација у Шапцу није учествовала на општинским изборима 18. новембра 1907. године. Напредизнети подаци наводе на закључак да су партијске организације у овим местима постигле успех благодарећи своје активном политичком раду и помоћи коју им је пружила Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије.

Социјална демократија 1908. године учествовала је у раду општинских одбора у 5 места, и то у Београду, Крагујевцу, Лесковцу, Шапцу и Пироту. У тих пет општина Српска социјалдемократска партија имала је 19 одборника и одборничких заменика.¹²⁵

¹²³ РН 12. I 1908, 3; 26. II 1908, 2; *Радник* 15. III 1908, 4; *Политика* 25. II 1908, 2. — То увећање од 34 гласа у Шапцу за Српску социјалдемократску партију дато је у односу на парламентарне изборе 11. јуна 1906. године, када је социјална демократија добила 167 гласова, јер 18. новембра 1907. године није учествовала у општинским изборима.

¹²⁴ РН 8. III 1908, 1—2; 22. V 1908, 2.

¹²⁵ *Радник* 15. III 1908, 4.

Српска социјалдемократска партија се упорно борила из године у годину да појача учешће радника у изборној борби и да тиме обезбеди јачи утицај социјалдемократа у општинским одборима а уз то да онемогући вршљање, протекционаштво и упропашћивање општина и њиховог становништва како је то вршено до тада.¹²⁶

Социјалдемократија се борила за демократичност и преко својих одборника у општинама. Тако на седници одбора Општине београдске 18. марта 1909. године социјалдемократски одборници су се успротивили и гласали против одређивања ко ће замињивати једног кмета до нових избора захтевајући да се одмах иде на изборе за упражњено место кмета. У томе су социјалдемократи видели већу гаранцију за успех но на одбору где је буржоазија имала већину.¹²⁷

На Седмом конгресу Српске социјалдемократске партије, од 17. до 19. маја 1909. године, усвојена је резолуција о комуналној политици у којој су, поред осталих, истакнути и захтеви за „општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих становника општине и пропорционални систем представљања“. Партија се борила за побољшање услова за даљу успешнију борбу. Комуналну политику и све друге форме своје делатности Партија је сматрала да треба водити „држећи се основних принципа свога програма и класне борбе, сматрајући да ће општина... изгубити свој класни карактер само с коначним уништењем класне владавине“. Радом у општини социјална демократија настојала је „да се најсиромашнијем становништву омогући материјално јачање, [да] уздиже пролетерске масе и оспособљава њихову отпорну и њихову револуционарну нападну моћ“.¹²⁸ Тако је социјална демократија, деловањем у општини, поред настојања да оствари побољшање услова живота настојала да јој то буде и школа за борбено искуство, за покретање, за мобилизацију радничке класе у борби за остварење својих захтева.

Та своја настојања све више је Партија реализовала, постајући све значајнији фактор у животу Србије. Своје слабости настојала је да преовлада и да своју класну обележеност што потпуније прикаже.

После избора за општинску управу, 24. фебруара 1908. године, када су у Шапцу удружени либерали и напредњаци победили и за председника изабрали либерала, у лето следеће године у Шапцу је дошло до промене председника. На изборима за председника општине 26. јула 1909. године изабран је самосталац. То је био повод, између осталих разлога, да дође до кризе у влади коалиције радикала, самосталаца, напредњака и либерала (народњака). Српска социјалдемократска партија по одлуци Месне партијске организације није учествовала у избору председника. Но и поред одлуке, према писму Воје Пековића из Шапца Димитрију Туцовићу, на овим изборима учествовала су 52 гласача социјалне демократије. Истина, то нису били чланови Партије, али Пековић сматра, сасвим оправдано, „да је и за ово крива партијска управа овдашња“, јер није агитовала за своју одлуку да се не гласа, и даље „уместо да парт[ијска] организација искористи изборну борбу за провођење својих принципа у необавештене слојеве пролетаријата, она је спавала мртвим сном...“ Пековић је, у вези са лошом ситуацијом у партијској организацији у Шапцу, позвао Димитрија Туцовића да дође на ванредну партијску скупштину, која је била заказана за 6. септембар, али је одржана 13. септембра 1909. године. Туцовић је учествовао у раду ове скупштине на којој су измењена мишљења једних и других, пала је ту и оштра критика, па се о свему томе у допису са те скупштине констатује: „Али је све то кретала једна једина побуда: да се што боље послужи интересима Партије.“ На скупштини, после дискусије о овим изборима за председника Општине, донета је одлука којом

¹²⁶ РН 8. I 1909, 2.

¹²⁷ ИАБ, ЗОСОБ, 18. III 1909, I стр. 182, 183.

¹²⁸ РН 9. V 1909, 2.

су задовољене и једна и друга страна а указано је на потребу живље политичког рада у организацији.¹²⁹ Захваљујући успешној помоћи секретара Партије Димитрија Туцовића превазиђене су слабости партијске организације у Шапцу које су се појавиле у вези са изборима за председника општине.

Општински избори у 1910. години

Општински избори у Србији требало је да се одрже 18. новембра 1909. године, па су одложени за 20. април 1910. године, али су коначно одржани ипак 28. марта 1910. године. То је учињено да би се избори обавили по новом Закону о општинама који је Народна скупштина донела крајем 1909. године. Новим Законом се укида пропорционални изборни систем, чиме је социјална демократија била оштећена.¹³⁰

Законом о изменама и допунама у Закону о општинама од 5. јуна 1903. године са изменама и допунама од 22. децембра 1903, 3. децембра 1904. и 3. децембра 1905. године, донетим 24. децембра 1909. све се враћа на стање пре 3. децембра 1905. године. Према члану 54 П, „[...] од укупног броја одборника, колико треба изабрати за коју општину према чл. 70 овог закона, две трећине дају се листи, која је добила највећи број гласова [...]“ Тек трећа трећина мандата дели се на остале партије према количнику који се добија дељењем броја добијених гласова за ове партије са једном трећином одборничких мандата. Владајућа коалиција Радикалне и Самосталне странке обезбедила је себи овим Законом победу у какву није била сигурна по дотада важећем законском пропису.¹³¹

Социјалдемократски посланик Триша Кацлеровић на XXIII редовној скупштинској седници 14. новембра 1909. године у дебати поводом пројекта Закона о изменама и допунама у Закону о општинама изнео је да у изменама у Закону није предвиђено обезбеђење општинске самоуправе, нема три основна услова за то: опште право гласа, обезбеђење свим политичким правцима и тенденцијама да могу бити заступљени у општинском одбору и апсолутно немешање државне власти у општинске послове. Ове измене обезбеђују само буржоаску класу и њихове партије.¹³² Упркос свему, законски пројект је

¹²⁹ ИРПС, ЗДТ, 68; АСРС, МУД, ПО, Ф 37 р 193, 1909; РН 15. VIII 1909, 1; 17. IX 1909, 3; *Политика* 25. II 1908, 2; Димитрије Ђорђевић, *Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909, Историјски часопис*, књ. XI, Београд 1960, 225, 226; П. Јосић н.д. 91, 92. — Текст одлуке гласи: „На скупштини месне партијске организације у Шапцу, држане 13. септембра 1909, претресано је држање у последњим изборима општинског председника и утврђено:

I. да се социјална демократија уздржи од учешћа у изборима, пошто је напредњачко-либерална општинска управа незаконито избрисала већи део социјалистичких гласача;

II. да су чланови партиске организације извршили ову одлуку;

III. што она није извршена од свих радничких гласача, дошло је једним делом због недовољне активности и одређености у раду управе месне организације.

Решена да у будуће овога не буде, скупштина позива све социјалдемократе у Шапцу да живим учешћем у раду организације загарантују напредак социјалној демократији.“ РН 17. IX 1909, 3.)

¹³⁰ *Радник* 24. X 1909, 3.

¹³¹ *Српске новине* (Београд) 29. XII 1909.

¹³² *Стенографске белешке Народне скупштине*, редован сазив за 1909, књ. I, 14. XI 1909, 559—570; *Самоуправа* 16. XI 1909, 3. — У периоду припрема за доношење овог новог Закона о општинама, када се знала комисија за израду овог пројекта социјалдемократи су писали: „Још чим је била састављена комисија за израду пројекта, комисија састављена од самих професионалних полицајаца, ми смо опојали и ожалили ову нашу јадну општинску самоуправу, која је и иначе била сасвим јектичава.“ (РН 9. VI 1909.)

усвојен. Нови Закон о општинама не само да није ишао напред у развијању демократије и самоуправе у општини већ је, напротив, отишао назад, умањео је и оно мало демократичности што је постојало у изборном систему.

Српска социјалдемократска партија, свесна задатака у вези с предстојећим општинским изборима још у децембру 1909. године обраћа се чланству: „Још сад одмах сваки је наш друг дужан да отпочне обавештавати о свему сваког свога друга, познаника, комшију где год га нађе.“ На ту личну агитацију Српска социјалдемократска партија је много полагала, јер је искуство показало да је та форма агитације давала добре резултате.¹³³

А у току предизборне агитације дато је и упутство за рад у агитацији а посебно за индивидуални рад. Потребно је борити се и за оне људе на које се не може утицати на зборовима и конференцијама, јер има људи који и не долазе на ове јавне скупове. „Стога наша агитација мора бити кућевна, лична агитација“ — каже се у упутству. А у свему томе најважније је преконтролисати да су сва лица уведена у бирачке спискове, па онда агитовати код свих, чак и код оних који немају бирачког права, јер се треба борити за што већи и јачи утицај у масама. Потребно је задобити што више гласача и изабрати што већи број својих представника и у тој изборној борби тражило се од агитације „да што очигледније раскрили класне супротности, да што јаче изоштри класни антагонизам“. У изборној кампањи бесомучна буржоазија јури, обмањује, врши притисак, води изборе у своју класну корист и ради свога класног господства. Ако изборна борба не би била једна снажна класна борба, онда појава пролетаријата на политичком пољу не би била опасност за политичко господство буржоазије. Зато се Српска социјалдемократска партија у изборној борби борила, заостравајући међукласни антагонизам, за што већи свој утицај, за јачање својих редова како бројно тако и монолитношћу духа, свести и воље за акцију.¹³⁴ Даље је саветовано агитаторима да набаве литературу неопходну за ову агитацију да би што успешније обавили своје задатке.¹³⁵

Буржоазија је настојала да за што доцније одложи спровођење општинских избора, али је и томе дошао крај, јер је морала спровести изборе, пошто се у многим местима у унутрашњости све гласније чуло „да управљају општинама они, који су одавно изгубили поверење већине бирача, те се услед тога дешавају постојани сукоби“.¹³⁶ Притиснута објективно лошим стањем у општинама, буржоазија је била принуђена да спроведе општинске изборе.

На општинским изборима, 28. марта 1910. године, Српска социјалдемократска партија узела је учешћа у Београду, Крагујевцу, Шапцу, Нишу, Лесковцу, Смедереву и Књажевцу, дакле, у местима „у којима се другови месних организација осећају спремни“ и чију кандидацију Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије одобрава. Поред наведених места, Српска социјалдемократска партија учествује на изборима још у низу места. И овога пута, као и раније, Српска социјалдемократска партија није улазила у споразуме са буржоаским партијама.¹³⁷

За што успешнију агитацију Српска социјалдемократска партија обратила се организацијама у местима где Партија учествује на изборима, са молбом да доставе податке о стварном стању у општинама:

¹³³ Радник 19. XII 1909, 2.

¹³⁴ РН 2. III 1910, 1—2; 9. III 1910, 1.

¹³⁵ Исто, 16. III 1910, 4. — Списак предложене литературе: Д. Лапчевић, *Комунална политика*, Београд 1906; Д. Лапчевић, *Реонско питање*, Београд 1906; Шарл Багжио, *Социјалистичка општина*, Београд 1904; *Комунални календар 1906—7*, Београд 1907; *Сме ли се дати зајам самосталцима*, Београд 1909.

¹³⁶ РН 16. II 1910, 1.

¹³⁷ Исто, 27. II 1910, 1; 25. III 1910, 1.

о буџету, о прирезима и арендама, о санитарним приликама у градовима, о чистоћи; осветљењу, саобраћају, становима и о свему о чему општина треба да се стара. Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије формирала је извршни агитациони одбор за све послове око избора у Београду.¹³⁸

Социјална демократија истицала је да општина може много да учини на ублажењу беде у којој се радничка класа налазила. То се може постићи давањем помоћи незапосленима, посредовањем у сукобима између радника и капиталиста, затим стварањем сопствених предузећа у којима положај радника треба да служи за пример приватним послодавцима. Али за све то радничка класа мора да се бори. Апеловало се да поред партијског и синдикално чланство помогне ову изборну борбу.¹³⁹

Зборови су одржавани широм Србије, па и у селима, а поготову у местима где је Српска социјалдемократска партија истакла своје листе. Ваља поменути један такав збор који је одржан у Нишу 7. марта 1910. године, на коме је говорио народни посланик Триша Кацлеровић. Он је истакао, поред осталог, да буржоазија води земљу у пропаст: „Нов зајам од 150 милиона динара од кога радне масе народа никакве користи неће имати; нове трошарине и поскупљивање животних намирница, нове порезе и нове таксе, повећање монопола, буџета од 118 милиона динара, више за 15 милиона него лане, а у томе буџету ниједне паре није предвиђено за осигурање рада, благостања и живота народних маса.“ Затим је говорио о програму Српске социјалдемократске партије у општини.¹⁴⁰ Носилац кандидатске листе Српске социјалдемократске партије у Нишу, односно кандидат за председника био је Милан Маринковић, геометар.¹⁴¹ У Лесковцу је кандидат за председника Општине на листи Српске социјалдемократске партије био Танасије Миљковић, адвокат¹⁴², у Смедереву Крста Андрејевић, кафеџија¹⁴³, у Крагујевцу Драгослав Максимовић, стругар¹⁴⁴, у Књажевцу Владимир Јовановић, трговац, у Шапцу Михајло Спасојевић, економ¹⁴⁵. За носиоца кандидатске листе Српске социјалдемократске партије у Београду био је истакнут Димитрије Туцовић, за потпредседника Радомир Кљајић, ревизор, за кметове: Душан Поповић, новинар, и шесторица других, а за одборнике је кандидовано 45 људи на челу са Драгишом Лапчевићем.¹⁴⁶

Живко Топаловић, судски писар, и Никола Величковић, радник, поднели су, 12. марта 1910. године, Суду вароши Београда молбу за потврду кандидатске листе за избор општинског часништва Општине београдске на дан 28. марта 1910. године. Суд је решио „да се поднета кандидатска листа одбаци, о чему решењем извести подносиоце“¹⁴⁷. Пошто је листа одбачена, али се не види из деловодника због чега, исти подносиоци поднели су накнадно листу Суду, 15. марта 1910. године, да је потврди. Носилац је остао Димитрије Туцовић. Не зна се шта је одлучено овим поводом, јер у деловоднику није ништа било забележено, али се зна из штампе да је листа Димитрија Туцовића учествовала на изборима.¹⁴⁸

¹³⁸ Исто, 27. II 1910, 1. — У одбор су ушли Никола Величковић, Живко Топаловић и Таса Милојевић.

¹³⁹ РН 4. III 1910, 1.

¹⁴⁰ ИРПС, ЗДТ, 316; РН 13. III 1910, 3.

¹⁴¹ РН 13. III 1910, 3; 18. III 1910, 3; *Трговина* (Ниш) 14. III 1910, 2.

¹⁴² РН 20. III 1910, 2.

¹⁴³ Исто, 23. III 1910, 5.

¹⁴⁴ Исто, 25. III 1910, 2.

¹⁴⁵ Исто, 16. III 1910, 3.

¹⁴⁶ ИРПС, СДП, 90; РН 13. III 1910, 2.

¹⁴⁷ ИАБ, Деловодни протокол Суда вароши Београда, бр. 9777 од 12. марта 1910. године, инвентарни број 417.

¹⁴⁸ Исто, бр. 10230 од 15. III 1910, инвентарни бр. 417.

Српска социјалдемократска партија излажењем на општинске изборе отпочела је борбу за животне потребе широких маса сиромашних грађана. Она то делом и речју остварује. Ради и агитује и мобилише све нове и нове снаге. На збору у Књажевцу говорили су Драгиша Лапчевић и Димитрије Туцовић. Двочасовно излагање Димитрија Туцовића било је изванредно и Књажевчани су били особито задовољни.¹⁴⁹ Из годишњег извештаја партијске организације „Сава“ у Београду види се да је она у предизборној кампањи одржала предизборне зборове 15, 17, 19. и 20. марта на којима је пропагиран општи и комунални програм Српске социјалдемократске партије и указивано радницима да њихов сопствени интерес налаже да буду у редовима Партије.¹⁵⁰ Српска социјалдемократска партија је и на овим изборима истакла да „она мора скршити поделу грађана на правне и бесправне“ и да тражи пре свега „опште, једнако, тајно и непосредно право гласа са пропорционалним изборним системом“. У току предизборне кампање секретар Српске социјалдемократске партије Димитрије Туцовић, а према решењу Главне партијске управе, упутио је писмо свим месним организацијама Српске социјалдемократске партије у коме се говори о организовању зборова за општинске изборе у целој земљи 21. марта 1910. године. На зборовима треба да се изврши агитација за опште, једнако, тајно и непосредно право гласа. Даље се указује да је потребно послати поздравне телеграме београдском збору, који ће се одржати када и остали зборови широм земље.¹⁵¹ Велики раднички збор одржан је у Београду 21. марта 1910. године. Била је то манифестација за опште право гласа. Збор је отворио Никола Величковић, па су затим говорили Живко Топаловић и Димитрије Туцовић. Тога дана било је 4.000 манифестаната у Београду. После збора одржане су манифестације за опште право гласа.¹⁵²

¹⁴⁹ ИРПС, ЗДП, 31. — О овом збору у писму Димитрија Туцовића упућеном Душану Поповићу поред осталог стоји: „И ако нас од збора раздваја једна ноћ, Књажевац бруји још, људи устају са помишљу са којом су синоћ заспали и само говоре о синоћњем збору. Утисак мога реферата је био више него силан и ја сам врло радосан што сам тако добро задовољио добре другове Књажевчане. После Драгишиних неколико речи ја сам говорио 2 сата о пореској и финансијској политици, милитаризму и стајаћој војсци, општем праву гласа и демократији, и пропадању ситних сопственика по варошима и селима, концентрацији капитала и експропријацији експропријатера као неминовној последици друштвенога развитка. Ја сам сам задовољан са успехом, а ја знам да је то код мене редак случај. (ИРПС, Београд, ЗДП, 31.)

¹⁵⁰ ИРПС, ЗДП, 31.

¹⁵¹ ИРПС, ЗДП, 89; *Работнически весник* (София), 5. IV 1910, 3. — Писмо свим партијским организацијама гласи:

„Месним организацијама Српске социјалдемократске Партије Другови,

Главна партијска управа је решила да се сад у недељу 21. марта, одрже у целој земљи зборови за општинске изборе, на којима ће се извршити агитација за опште, једнако, тајно и непосредно право гласа. Тога дана треба да проговоре масе обесправљених, које друге недеље, на дан избора, неће бити пуштене на гласање.

Где је год могуће, где се даде прикупити шира маса и угледнији број којим се може чинити утисак, биће корисно да се изврши и манифестација кроз варош, али достојанствена и у реду.

Шаљемо вам и концепт резолуције, која ће од стране Главне партијске управе бити предложена београдском збору. Како се за београдски збор врше нарочите припреме, веома ће бити потребно да му се из целе земље, и од организација и већа и пододбора као и од приватних личности и група, испошљу телеграмски поздрави са клицањем за опште право гласа. Али телеграми треба да буду у Београду у суботу увече — најдаље.

Другарско вам поздравље шаље од Главне партијске управе

Секретар Д. Туцовић“. (ИРПС, СДП, 89.)

¹⁵² РН 18. III 1910, 1; 23. III 1910, 1—2; *Работнически Вестник*, 5. IV 1910, 3.

Уочи самих избора *Радничке новине* орган Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза, упутио је бирачима позив да изађу на биралиште и да гласају за социјалну демократију која се бори за класно ослобођење пролетаријата, за бољи живот најширих народних маса. Први и непосредни захтев пролетаријата био је тада „опште, тајно, непосредно и једнако право гласа за оба пола“. Даље, социјална демократија не само да је обећавала већ и делом доказала да она „једино даје гаранције за правилно, солидно и потпуно уређење вароши“. Само ће она „поклонити подједнаку бригу свим крајевима вароши, све их снабдети потребама живота, калдрмисати, каналисати и одржавати у чистоћи“. Међу остале задатке даље долазе брига о појединастији цена животних намирница, укидање свих трошарина и аренда, свих посебних пореза. Приходе остваривати путем прогресивног непосредног пореза. Водити бригу о решавању стамбеног проблема, подизати болнице и обезбедити бесплатну лекарску и бабичку помоћ, подизати забавишта и игралишта за децу, а школску омладину снабдети свим школским потребама и храном и оделом. Док се раније ово захтевало само за сиромашну школску децу, сада се то тражи за сву децу. Сада се тражи и подизање привредне школе за привредно образовање младежи. За одрасле се предвиђа отварање читаоница, библиотека, позоришта и другог. Општина треба да створи своја предузећа у којима ће радници имати најбоље радне услове. Потребно је старати се да се радно време скраћује а наднице повећавају. Подизати радничка преноћишта, народне кујне, бринуту о неспособнима, старима и изнемоглима и помагати их.¹⁵³

Ради свега овога „револуционарни пролетаријат мора тежити да освоји општину“, јер, по мишљењу „Радничких новина“, општина „ће бити први ослонац у путу ка освајању политичке власти ради коначног уништења експлоатације“. Зато на крају овога следи позив на изборе речима: „У борбу, у класни рат!“ То је био програм за који се бори социјална демократија, за који она позива бираче да гласају.¹⁵³ Али, иако су то предизборне агитационе паролe за општинске изборе, у одређеној ситуацији, за конкретан задатак, ово показује да социјална демократија позива радничку класу „у борбу, у класни рат!“ преко гумених куглица. Социјалдемократи су у том тренутку тако видели пут ка власти, али само делимично као одскочну даску за даљу борбу. Српска социјалдемократска партија није смогла више снаге да сагледа, да сазна могући пут ка власти — да сагледа револуцију, иако истиче класни рат. Објективна ситуација, у којој се рађала, развијала и деловала Српска социјалдемократска партија, у претежно ситносопственичкој и занатској Србији, није дала могућност младој радничкој класи и њеној Партији да сагледа пут ка власти, те у општини гледа „први ослонац“, макар да је свесна да је и општина саставни део механизма буржоаске власти.

Ишчекивања Српске социјалдемократске партије у овим изборима испунила су се, јер су самосталци доживели слом. Највише умисности су показали фузионaши, који су освојили највећи број варошких општина, и не само варошких.

Од 1.475 општина, колико их је 28. марта 1910. године било, радикали су добили председничко место у 759, самосталци у 426, либерали у 169, напредњаци у 83 и неутрални у 123 општине, док у 15 општина избори нису обављени. Српска социјалдемократска партија није добила ниједно председничко место. Од 17 округа у 15 су већину општинских управа добили радикали, а само у два округа (у рудничком и смедеревском) самосталци су добили већи број општина. У по-

гледу броја добијених кметовских и одборничких места ситуација изгледа овако:¹⁵⁴

Српска социјалдемократска партија добила је у врањском и крушевачком округу по једног кмета, а ових 38 одборника у: Београду 6; подрињском округу 8; врањском округу 5; крагујевачком округу 5;

Партије	Кметова	Одборника
Радикали	1.977	14.235
Самосталци	1.122	8.522
Либерали	481	3.608
Напредњаци	258	2.157
Неутрални	70	472
ССДП	2	38

нишком 4; београдском 3; крушевачком 3; тимочком 2; смедеревском 1 и у ужичком округу 1.

Као што се види, Српска социјалдемократска партија још није успела да освоји ниједну општинску управу, а и број одборника је сасвим мали, према укупном броју. Али је важно констатовати да је Српска социјалдемократска партија од 17 округа у 9 имала своје одборнике не рачунајући Београд. Снага и утицај Српске социјалдемократске партије нису се огледали у броју већ у ономе зашто и како су се њени припадници борили. Она није добила нигде већину, али се њен утицај осетио у целој Србији, и то не само у градовима већ и у селима свих крајева Србије. Истина, мали је број сеоских општина у којима су социјалдемократи имали одборнике, али су програм и начела за које су се борили помогли да утицај ових нагло расте, а Српска социјалдемократска партија је кроз ту активност окупљала и везивала нове снаге и тако сама јачала. Била је то борба истински оданих присталица новог социјалистичког друштва за које се Српска социјалдемократска партија са целокупним својим чланством на челу са Главном партијском управом недвосмислено борила.

Ови избори показали су да Србија иде удесно, да јача утицај крупне буржоазије и сеоских богаташа, а слаби политички утицај ситне буржоазије. Дакле, закључак би могао бити да је будућност само за две класе — за крупну буржоазију и пролетаријат, јер се раслојавање убрзано развијало.¹⁵⁵

Српска социјалдемократска партија је добила у Београду 6 одборника и 1.386 гласова; самосталци и радикали 3.336, а напредњаци и либерали 2.155 гласова. У унутрашњости Српска социјалдемократска партија је добила у Смедереву 40 гласова и једног одборника; ту су победили удружени радикали. У Шапцу је добила 181 глас (170) и три мандата, удружени радикали 1.049 гласова, а удружени напредњаци и народњаци 668 гласова. Од 3.198 бирача, колико је тада било у Шапцу, гласало је 1.918, а 1.280 бирача није узело учешћа. Но поред ових у Шапцу је било 1.447 бирача који нису имали бирачког права,

¹⁵⁴ АСРС, МУД, ПО, ф 15 р 56/910; ПО, ф 17, 539/910; *Политика* 7. IV 1910. — Подаци о броју социјалдемократских одборника 1910. године у земљама Европе: Немачка 7.729, Француска 3.800, Италија 3.139, Аустрија 2.896, Енглеска 1.126, Данска 1.000, Норвешка 873, Белгија 850, Финска 351, Шпанија 150, Шведска 125, Мађарска 96, Србија 22, Бугарска 7. (Народ, орган БРСДП /широких/, Софија, бр. 74, 12. II 1912, 1.) Али овај податак за Србију није тачан, јер је Српска социјалдемократска партија имала толико одборника и заменика још 1907. године, а 1910. године имала је 38 одборника.

¹⁵⁵ РН 30. III 1910, 1; *Политика* 7. IV 1910, 2.

јер су плаћали порез испод 15 динара.¹⁵⁶ У Крагујевцу су социјалдемократи добили 427 бирача и 4 мандата, стари радикали 889 гласова и 24 одборника, самостални радикали 395 и 3 одборника, народњаци и напредњаци 568 гласова, либерали (народњаци) три, а напредњаци два одборника; у Нишу су социјалдемократи добили 360 гласова и три одборника, а удружени радикали 1.111 гласова; напредњаци и народњаци 1.020 гласова; у Лесковцу су добили 406 гласова и 4 одборника, док су буржоаске партије добиле одборника: радикали 24, самосталци 2, либерали 4 и напредњаци 2; у Врању 44 гласа и једног одборника добили су социјалдемократи, док су радикали добили 914 гласова и 19 одборника, а напредњаци и народњаци 763 гласа, односно самосталци 4, либерали 8 и напредњаци 4 одборника; у Књажевцу 49 гласова и једног одборника добили су социјалдемократи, радикали су победили и добили 16 одборника, самосталци су добили 3 одборника, либерали једног и напредњаци три.¹⁵⁷

У прлитској општини среза зајечарског Српска социјалдемократска партија добила је једног одборника, радикали 13, либерали једног, напредњаци једног и сељачка слога два.¹⁵⁸ У змињачкој општини среза мачванског Српска социјалдемократска партија је добила 4 одборника, радикали једног, а либерали 19 одборника.¹⁵⁸ У митровачкој општини среза мачванског Српска социјалдемократска партија добила је једног одборника, радикали 7, самосталци 9 и либерали једног.¹⁵⁸ У стопањској општини среза трстеничког Српска социјалдемократска партија добила је једног одборника, самосталци 13 и либерали 4¹⁵⁸; а у љубостињској општини среза трстеничког Српска социјалдемократска партија је добила два одборника и једног кмета, радикали 5 одборника и 3 кмета, самосталци 5 одборника и једног кмета, либерали 3 одборника, напредњаци једног и неопредељени једног одборника и једног кмета.¹⁵⁸ У рошкој општини среза пожешког Српска социјалдемократска партија је добила 65 гласова, самосталци 48, а радикали 274 гласа.¹⁵⁸ У десимировачкој општини среза крагујевачког Српска социјалдемократска партија је добила једног одборника, радикали 24, самосталци 2 и напредњаци једног одборника.¹⁵⁸ У општини Доња Душница среза нишког Српска социјалдемократска партија је добила једног одборника, радикали 29, а неопредељени 6 одборника.¹⁵⁸ У селу Лопатници општине Косанчић, према наређењу министра унутрашњих дела бр. 6137 од 21. марта 1910. године, накнадно су спроведени избори на којима је Српска социјалдемократска партија добила једног кмета, радикали 2, самосталци 4 и либерали једног.¹⁵⁸

Изборним резултатима Српска социјалдемократска партија је била задовољна, јер је од последњих избора 1907. године повећала број својих гласача¹⁵⁹ од 1.870 на 2.882; и не само то већ је што је још важније, с обзиром да су њене присталице у великом броју биле обесправљене у бирачком праву пореским цензусом, социјална демократија праву своју снагу манифестовала на зборовима при кандидацијама, у изборној агитацији у демонстрацијама за опште право гласа.

¹⁵⁶ АСРС, МУД, ПО, ф. XVII, р 39/910. — У Београду за одборнике на листи Српске социјалдемократске партије изабрани су: Таса Милојевић, Илија Ђ. Милкић, Никола Величковић, Драгиша Лапчевић, Недељко Кошанин и Лука Павићевић. (ИАБ, ЗОСОБ, 11. IV 1910, књ. 1, стр. 211.)

¹⁵⁷ АСРС, МУД, ПО, ф. XVII, р 39/910; РН 30. III 1910, 1; 1. IV 1910, 1; Политика 29. III 1910, 3; Денеша (Београд) 29. IV 1910, 1.

¹⁵⁸ АСРС, МУД, ПО, ф. XVII, р 39/910.

¹⁵⁹ Према извештају Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, поднетом на Осмом конгресу, 6—8. јуна 1910. године, тај број гласача од избора 1907. године са 2.070 попео се 28. марта 1910. године на 2.849, што не одговара стварном стању ни једно ни друго, већ како је напред у тексту дато, али и тај број добијених гласова 1910. године је далеко већи, јер недостају подаци о броју добијених гласова у селима за која се успело утврдити само број добијених одборничких места, како је то у даљем тексту дато. (Историјски архив КПЈ, том III, Београд 1950, 144; види изворе у напоменама 103, 156, 157 и 158.)

За Српску социјалдемократску партију успеси на општинским изборима били су значајни не само због пораста броја гласача и одборника већ зато што је много „важније што је изборна борба показала, с једне стране, врло живо интересовање широких маса и још пуније интересовање радника за политичку борбу коју социјална демократија води, с друге стране, да је наша Партија данас једина организована партија у Србији и да према томе има велико преимућство над осталим партијама у свим радњама изборне борбе“¹⁶⁰. Та оцена Осмог конгреса Српске социјалдемократске партије, иако агитационо делује по начину како је изражена, ипак потпуно одговара стварном стању, јер је Српска социјалдемократска партија баш благодарећи принципима на којима се изграђивала и програму за који се борила постала политички фактор у Србији.

Анализирајући не само изборне резултате већ целокупну ситуацију у земљи Српска социјалдемократска партија се обратила после избора партијским и синдикалним организацијама са апелом да збију своје редове још више после ових успеха, да би у новим борбама постигли и веће резултате. На крају се каже: „Зла је судбина буржоаског света да противу своје воље ствара све више непомирљивих непријатеља, све више пролетера. Он брутално разарава старе услове производње, револуционише друштвене односе, раставља приватног сопственика од својине: на једној страни гомила капитал, на другој, по речима наших учитеља Маркса и Енгелса, своје рођене гробаре.“¹⁶¹ На првој седници одбора Општине београдске после мартовских избора 1910. године, 11. априла, Драгиша Лапчевић је у име одборничке групе Српске социјалдемократске партије изјавио „да одбор и општинска управа, који су у дужност уведени, нису пун израз београдског становништва и да према томе не могу заслуживати поверење његове групе, која ће се у најпунијој мери залагати да интереси становништва београдског буду заштићени а у првом реду интереси радничке класе“¹⁶².

Пошто је уважена оставка председника Београдске општине Косте Главинића на дужност председника Општине, на седници одбора 21. септембра 1910. године расписани су избори за 24. октобар 1910. године. Ови избори су карактеристични по томе што је буржоазија покушавала на место „политичког човека“ да доведе „политичку мумију“ Перу Петровића, „који ће бити слепо оруђе у рукама“ одборничке самосталско-фузионашке већине, а још више по томе што је одборничка већина у Општинском одбору „довела општину у ђорсокак“, јер је неспособна да изврши задатке које очекују београдско становништво.¹⁶³ Зло је долазило отуда што коалиција радикалних странака није стајала чврсто, већ је свака вукла на своју страну „да би свака својим банкама, предузимачима и лиферантима зграштила што већи део општинских доходака и што издашнији део општинског зајма“. То је довело и до повлачења Косте Главинића, али не зато што се он не слаже, јер „општина је за време његово била инструмент за пљачку пролетаријата и сиромашних маса за рачун капиталиста и капиталистичких компанија“, већ зато што „није умео да се у ситуацији нађе“¹⁶⁴.

Српска социјалдемократска партија на збору 3. октобра 1910. године кандидовала је за председника Општине у Београду Димитрија Туцовића. На ове изборе Српска социјалдемократска партија је изишла са паролем: „Да победимо!“ Првостепени суд за град Београд својим решењем од 12. октобра № 37819 потврдио је кандидатску листу

¹⁶⁰ РН 2. VI 1910, 2.

¹⁶¹ Исто, 10. IV 1910, 1; *Glas slobode* (Sarajevo) 15. IV 1910, 2.

¹⁶² ИАБ, ЗОСОБ, 11. IV 1910, књ. I, 215; *Београдске општинске новине*, 8. V 1910, 87.

¹⁶³ РН 28. IX 1910, 2; ИАБ, ЗОСОБ, 21. IX 1910, књ. II, стр. 274.

¹⁶⁴ ИАБ, Суд вароши Београда, Деловодник 1910, рег. бр. 420; РН 5. X 1910, 1; 16. X 1910, 1; *Ново време* (Београд) 21. X 1910, 2.

Димитрија Туцовића, новинара из Београда. Подносиоци листе били су Драгиша Лапчевић, новинар, и Аца Павловић, адвокат.¹⁶⁴

На петнаест дана пред изборе код буржоаских партија није постојало велико интересовање за ове изборе. Либерали и напредњаци чак ни листе нису били истакли. Владајуће радикалне странке (фузионашка и самосталска) са кандидатом Пером Петровићем изазвале су протест својих присталица, те је кандидован Љуба Давидовић. Београдска општина није подмирила ни најосновније потребе једне веће вароши. Буржоаске партије не само да су пропустиле да учине оно што је требало да ураде у интересу београдског становништва већ нису учиниле ни оно што су морале, на шта их и сам закон обавезује. Тако су се од општинске трошарине могли трошити „само на уређење Београда“. А како се трошила та трошарина, одвајана од уста свих Београђана? На оно за шта је намењена — утрошено је само 4% (на кеј и канализацију), а све остало што је утрошено отишло је на плате (16%), на личне издатке (6,4%), на ванбуџетске издатке (45,7%) и на дугове, интересе, бланкете (17,7%). Ето, тако је расипнички газдовала буржоазија народним благом. Она је то обезбеђивала недемократским методама. Самосталци и фузионаши, „пошто су укидањем пропорције при општинским изборима везали опозицији и руке и ноге“, хтели су овим изборима да се дочепају новог зајма од 40 милиона динара и „да их употребе онако као што су и толике милионе досад употребили“. Због тога им је сметао пропорционални изборни систем, јер се њиме обезбеђује учешће представника свих странака, а тиме је обезбеђена и контрола рада у општини.¹⁶⁵ И не само то, већ је овде реч била о томе да су и самостални радикали — који су 1905. године, под притиском једног дела својих присталица, који тада још нису били раскинули са демократским традицијама некадашње Радикалне партије, усвојили озакоњење пропорционалног изборног система — допринели у коалицији оба крила Радикалне партије да се пропорционални изборни принцип укине у 1909. години. То је био знак слабљења демократских а јачање реакционарних снага у крилу буржоазије. Сасвим је то могуће кад се има у виду да су самостални радикали још и 1905. половишно прилазили разрешавању основних демократских принципа које су и сами прокламовали: усвојили су тада само пропорционални изборни систем и тајно гласање, али нису обезбедили спровођење у живот општег права гласа и општинску самоуправу.¹⁶⁶

Агитација Српске социјалдемократске партије за ове изборе није се сводила само на зборове, јер је закључено да „највећи успех може се постићи ако се наши другови постарају да растуре изборни листић у што већем броју“. Даље је речено: „Наша је дужност да сви радимо, сви агитујемо.“ И овога пута је истакнут значај индивидуалне агитације.¹⁶⁷

Уочи избора Српска социјалдемократска партија се обратила бирачима, радницима и грађанима Београда, на првој страни *Радничких новина*, да гласају за кандидата социјалне демократије Димитрија Туцовића.¹⁶⁸

На изборима у Београду, 24. октобра 1910. године, за председника општине две буржоаске партије, либерална и напредњачка, нису ни истицале своје кандидате, „побегле су са мегдана“. Нису имале смелости да се ухвате у коштац са противником. То је учинила Српска социјалдемократска партија, и то сама против удружене две најјаче буржоаске партије, које су биле не само најјаче већ су имале у рукама власт и у држави и у општини, руковале су „целокупним апара-

¹⁶⁵ РН 5. X 1910, 1; 9. X 1910, 1.

¹⁶⁶ Таса Милојевић. *Четири године комуналне акције, Борба* 16. III 1910, 211—217.

¹⁶⁷ *Борба* 14. X 1910, 3.

¹⁶⁸ Исто, 23. X 1910, 1.

том многобројног чиновништва, служитеља, пандура и осталог света зависног од државе и општине". То је и била гласачка војска самосталско-фузионашке коалиције. И поред свега, буржоаска фузионашко-самосталска коалиција, иако победник, добила је 780 гласова мање но у марту: сада 2.556, а 28. марта 3.336 гласова. Социјална демократија добила је приближан број гласова као 28. марта и с тим бројем тукла би појединачно и самосталце и фузионаше, али не и удружене. Кандидат на листи Српске социјалдемократске партије Димитрије Туцовић добио је 1.337 гласова, што је износило 49 гласова мање но на изборима 28. марта 1910. године.¹⁶⁹ Поред осталих успеха како у предизборној агитацији тако и у самим изборима треба истаћи и учешће 150 жена и девојака на сам дан избора у демонстрацијама на свим биралиштима са захтевом за општим правом гласа.¹⁷⁰

Све буржоаске партије намерно, а често и приморане, окрећу својим бирачима лажно лице, избегавају упућивање маса у суштину политике која се води, у животна питања о којима се решава. И уколико је већи интерес буржоазије да класне разлике прикрива и да своје присталице одржава у пуној необавештености, утолико је већи интерес социјалне демократије да класне разлике открива, да указује на њих и да о њима обавештава масе. Све више су прилике указивале да сазревају услови за одвајање пролетаријата из туђих, буржоаских партијских табора. Привредни развој Србије убрзано раздваја радне масе народа од средстава за производњу, увећава број најамних радника. Социјална демократија је себи поставила као основни задатак прихватити те масе под своју заставу, а то значи постарати се да се испред очију пролетаризованих маса разбије магла од празне ларме, крупних лажних обећања и лажног моралисања буржоазије. Социјална демократија ствара услове да радне масе процењују, са гледишта својих класних интереса, и људе и партије не по речима већ по делима и политици коју воде.

Општински избори у 1914. години

После успеха Српске социјалдемократске партије на парламентарним изборима 1912. године, када је добила два посланичка мандата, један у подрињском округу — где је изабран Драгиша Лапчевић, а други у пожаревачком округу — где је изабран Триша Кацлеровић, Душан Поповић у полемици са буржоаском штампом поред осталог писао је и ово: „Зар ви мислите да је наша Партија тек од јуче почела радити на селу? Грдно се варате! Ми, додуше, нисмо развијали неку организовану, систематску, непосредну агитацију по селима, али се ипак, од како наша партија постоји — а томе има већ скоро десет година — о њој непрекидно говорило и дискутовано у сеоским масама.“ Ово најбоље илуструје стварни став Српске социјалдемократске партије према селу као и њен рад међу селацима, мада сажето, али тачно и потпуно речено. Но када томе додамо и ову Поповићеву констатацију „[...] ми нисмо примили сеоске масе, него су оне нама пришле; ми нисмо изнудили сеоске гласове, него су нам они одушељено дати“, онда долазимо до закључка да Српска социјалдемократска партија није од самог почетка развијала „неку организовану, систематску, непосредну агитацију по селима“. И требало је доста времена да прође да социјална демократија дође до констатације „да је економски, друштвени и политички положај широких слојева сеоских маса у Србији такав да оне саме по себи теже социјалној демократији“, што значи да су постојали стварни материјални и психолошки услови за продирање социјалистичких идеја у српско село. Тако је социјална демократија од свога оснивања била свесна положаја у

¹⁶⁹ Исто, 26. X 1910, 1; *Политика* 25. X 1910, 2.

¹⁷⁰ РН 26. X 1910, 1; 28. X 1910, 1.

коме су се налазили српски сељаци, мислим, „оголели сељаци“, које буржоаска држава и капитализам исто тако даве као и варошки пролетаријат, она ипак готово ништа није учинила, а и то што је и учинила мало је, на пружању помоћи „оголелим сељацима“, „који нису имали могућности да тој варварској најезди на њихова права и њихов живот покажу отпора“. Дакле, недостајала је организована и непрекидна борба — сталан рад Партије на селу. Дакле, није било довољно оно што констатије Душан Поповић после успеха на априлским парламентарним изборима 1912. године: „за социјализам и социјалну демократију није се агитовало само за последња два месеца; за наше идеје, програм и идеал већ десет година неуморно и најпреданије агитују оне стотине, оне хиљаде опанчарских, абаџијских, терзијских, кројачких, металских, дрводељских, грађевинарских и осталих радника; стотине и хиљаде тих социјалистичких тица селица које непрекидно пролећу с једног краја на други и које, са једном дирљивом, херојском преданошћу напоредо, паралелно, сваког тренутка, заједно са борбом за одржавање живота, за парче хлеба, воде борбу за социјализам и његове идеале“¹⁷¹. То није било довољно, упркос чињеници о којој Душан Поповић говори, јер је исто тако чињеница да Српска социјалдемократска партија у сељаштву није видела свога савезника бојећи се да неће успети да очува своју класну чистоту. Мислимо да се Партија „није могла одмах у почетку упустити у систематско агитовање и организовање по селима докле не учврсти своју моћ у варошима. О томе се водила дискусија у Партији готово све време њеног постојања, да тек на Осмом конгресу 1910. године постане предмет дискусије и највишег органа Партије. На Конгресу је одлучено „да се по селима заснивају политичке партијске организације...“ На основу овлашћења Конгреса Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије донела је Правила организације Српске социјалдемократске партије на селу.¹⁷² Од тада се организовано приступа раду на селу, који је уродио плодом. Несумњиво је и то да би резултате били још и већи да се раније почело са организованим радом. Овакав закључак намеће се тим пре када се има у виду снажан утицај Партије постигнут у кратком раздобљу после Осмог конгреса (1910), а нарочито после Деветог конгреса (1911) на којем је донета резолуција о раду на селу.¹⁷³

Од мартовских општинских избора 1910. године прошле су четири године без спровођења општинских избора. Велике промене настале су у том периоду, „нарочито су ратови са својим последицама учинили своје: читаве масе су пролетаризоване а још веће за најскорију пролетаризацију приуговорене, а са тим променама се врши и промена мишљења и политичког гледишта код тих маса“. Али буржоазија се обезбедила изборним цензусом, јер је тим ограничењем онемогућен прави политички утицај сиромашних слојева. То је представљало велику препреку управо у првом послератном периоду када се сиротиња вратила из рата, није имала пореског задужења а тиме је аутоматски губила и бирачко право. Буржоазија је говорила: „Немате право гласа, јер нисте пријавили порез“. Уместо звезде с мачевима за „заслуге“ на бојишту буржоазија је прикачила пролетаријату цецулицу на којој пише „обесправљен“. Зато се социјална демократија упорно борила за опште право гласа. Она се, истина, за ово борила од свога постојања, али сада нарочито, јер је број обесправљених нагло порастао. На седници одбора Општине београдске 13. августа 1912. године Лука Павићевић изабран је у комисију за контролу рада око израде гласачких спискова.¹⁷⁴

¹⁷¹ Исто, 18. IV 1912, 3.

¹⁷² Исто, 22. V 1910, 1; 24. VI 1910; 30. IX 1910, 3.

¹⁷³ Исто, 11. VI 1911, 4.

¹⁷⁴ ИАБ, ЗОСОБ, 13. VIII 1912, књ. I, 492; РН 14. XI 1913, 1.

Припреме за општинске изборе, које је требало одржати јануара 1913. године¹⁷⁵, отпочеле су, али избори нису одржани, већ су одложени за јануар 1914. године. На предлог министра унутрашњих дела Министарски савет је усвојио 16. новембра 1912. године да се, због ратних прилика, општински избори не одрже јануара 1913, већ јануара 1914. године.¹⁷⁶ Али око ове одлуке Министарског савета водила се дискусија. Чињеница је да општински избори нису могли бити спроведени јануара 1913. године, како је предвиђено у Закону о општинама, због ратног стања у земљи. Но дискусија је вођена око тога да министар унутрашњих дела ни Министарски савет нису могли одложити изборе својом одлуком, већ само законом, јер су законом избори и одређени. Тиме је влада била закорачила у надлежност Скупштине. У дискусији о томе питању Драгиша Лапчевић је критиковао политику Радикалне партије. Он је гласао у Народној скупштини против законског предлога о узимању на знање одлуке Министарског савета ПБр. 19144 од 16. новембра 1912. године о одлагању општинских избора за општинске часнике; Триша Кацлеровић није био присутан. Од 114 присутних 106 је гласало за, а 8 посланика против овог законског предлога.¹⁷⁷ Тај законски предлог изгласан је у Народној скупштини 24. маја 1913. године, а краљ га је потврдио 25. маја 1913. године.¹⁷⁸

Некада је Радикална партија говорила о општини као о првој школи за васпитање народа за јавни живот и за самоуправљање. Међутим, временом је та иста странка, и то оба њена крила, заборавила на све то и рад општине свела на остварење класних интереса буржоазије, на прикупљање пореза и регрута.¹⁷⁹ Честим изменама и допунама у Закону о општинама буржоазија је желела „да притегне све чивизије на овом механизму који је прве школе самоуправљања учинио првим грудобраном класне тираније“.¹⁷⁹ Утолико је тежа борба стајала пред социјалном демократијом, иако је расположење маса расло у корист политике Српске социјалдемократске партије.

Дотадашњом буржоаском политиком нарочито су били незадовољни они који су били у рату, јер док су они ратовали, њиховим породицама није се излазило у сусрет чак ни у погледу најминималнијих захтева. Напротив, оне су гоњене да кулуче, злостављане су, изнуђиван им је новац, те је због свега тога велико незадовољство владало код сиромашних демобилисаних бораца и њихових породица.

¹⁷⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, XXVII редовни састанак, 10. V 1913, 438.

¹⁷⁶ Исто, XIV редовни састанак, 4. IV 1913, 223, 224; XX редовни састанак, 11. IV 1913, 297.

¹⁷⁷ Исто, XXVII редовни састанак, 10. V 1913, 443—444, 447; XXXV редовни састанак, 24. V 1913, 566, 567. Том приликом Драгиша Лапчевић је рекао и следеће:

„Долазећи на власт она (радикална партија — М. Т.) има класне потребе да гази устав и оне законске одредбе, које гарантују Народној скупштини и народу више права. Ово што г. Стојан Протић проповеда као теорију, то је теорија буржоазије, теорија која је дошла са завојевањем власти од стране радикалне партије, као израза класне владавине буржоазије.

Ми који смо представници потчињене класе, радничке класе, ми морамо бити против те теорије за гажење права народа и парламента. (Министар унутрашњих дела Стојан Протић: А када бисте ви дошли на владу?) Кад пролетаријат овлада политичком моћи, г. Протићу, ми ћемо укинути приватну својину, и онда злоупотреба неће бити, јер неће бити потребе за то. (Министар унутрашњих дела Стојан Протић: Је ли указом?) Укинућемо је институцијама, уређењем друштвеним, а не указом.“ (*Стенографске белешке Народне скупштине*, XXVII редовни састанак, 10. V 1913, 443, 444.) Лапчевић признаје потребу за одлагање избора, „али је влада могла то учинити законским и законодавним путем“. (Исто.)

¹⁷⁸ *Српске новине* 31. V 1913, 1.

Али ни овога пута није се могло путем избора изразити истинско расположење народа, јер није постојало опште право гласа.¹⁷⁹

На општинским изборима 19. јануара 1914. године Српска социјалдемократска партија узела је учешћа, поред осталих места, у Београду, Шапцу, Крагујевцу, Нишу, Књажевцу, Пироту, Неготину, Ћуприји, Параћину, Лесковцу, Лапову, Ужицу, Власотинцима, Алексинцу, Чукарици, Лешници и у селима: Севарице, Причиновић, Прњавор, Метлић, Црна Трава, Жарково, Чокешина, Засавица, Деоница (округ моравски), Жабари, Злот и Кушиљево (Пожаревац), Ресник и сумљанска општина.¹⁸⁰

Кандидат за председника Општине у Београду био је Димитрије Туцовић, новинар; за потпредседника др Драгутин Владисављевић, лекар; за кметове-правнике: Филип Филиповић, секретар Радничке коморе, Аца Павловић, адвокат, Душан Поповић, новинар, и Здравко Тодоровић, новинар; за кметове: Алекса Мајданац, кројачки радник; Милан Константиновић, стругарметалац; Андра Кнежевић, ложач; Иван Басуровић, болничар. На челу листе од 45 кандидата за одборнике налазио се Драгиша Лапчевић.¹⁸¹

¹⁷⁹ РН 14. XII 1913, 3.

¹⁸⁰ АСРС, МУД, По, ф X, р 180/914; ЈРПС, СДП, 167, 177; РН 20. I 1914, 1, 3; 21. I 1914, 3; 22. I 1914, 3; 24. I 1914, 2; 28. I 1914, 1; *Политика* 23. I 1914, 1.

¹⁸¹ РН 4. I 1914, 2; 6. I 1914, 3; 7. I 1914, 3; 8. I 1914, 2; 14. I 1914, 2—3; 15. I 1914, 3; 21. I 1914, 3. — Главна партијска управа на предлог месних организација одобрила је кандидатске листе за општинске изборе 19. јануара 1914. године у следећим местима:

У Шапцу за председника Михајло Спасојевић, економ; кметови Цветко Микић, зидарски радник, Душан Орговић, опанчарски радник, и Стеван Драгојевић, општински служитељ; а за одборнике на листи је било 35 кандидата; у Крагујевцу за председника Драгослав Максимовић, стругар; кметови Илија Красојевић, секретар суда; Милан Петровић, молер; Спасоје Вулетих, штампар, и Димитрије Јовановић, стругар; а за одборнике на листи је истакнуто 36 кандидата на челу са Тришом Кацлеровићем. (РН 4. I 1914, 2.)

У Књажевцу за председника Маринко Павковић, пекар; кметови Владимир Јовановић, трговац; Станко Вукић, поткивач, и Станислав Златковић, мумуџија; а за одборнике истакнуто је 24 кандидата. (РН, 7. I 1914, 3.)

У Пироту за председника Ђорђе Тосић, земљорадник; кметови: Петар Петровић, казанџијски радник; Ђорђе Б. Павловић, кафеџија, и Војин Вељковић, бакалин; а за одборнике истакнуто је 36 кандидата. (РН 7, 8. I 1914, 2.)

У Неготину за председника Драгољуб А. Стојановић, кројач; кметови: Илија Тодоровић, обућарски радник, Јован Грујаковић, обућарски радник, и Радојица Вуић, терзија; а за одборнике истакнуто је 36 кандидата. У Ћуприји за председника Добросав Брзаковић, опанчар; кметови: Милан Здравковић и Живојин Пауновић, земљорадници; а за одборнике истакнуто је 23 кандидата. У Параћину за председника Драгољуб П. Стефановић, терзијски радник; кметови: Божидар Сиљић, земљорадник; Александар Радојевић, опанчар, и Крста Николић, обућар; а за одборнике истакнуто је 36 кандидата. У Власотинцима за председника Ђорђе Г. Јовић, обућар; кметови: Трајко К. Вликић, земљорадник, и Димитрије Марјановић, економ; а за одборнике истакнуто је 37 кандидата. РН 8. I 1914, 2.)

У Алексинцу за председника Настас Стаменковић, терзија; за кметове Бранислав Живковић, четкар, и Василије Марковић, пекарски радник; а за одборнике је истакнуто 24 кандидата. На Чукарици за председника Владислав Гајић; за кметове Михајло Живковић и Светозар Спасојевић; а за одборнике је истакнуто 18 кандидата. (РН 17. I 1914, 2.)

У Злоту за председника Петар Ј. Радовановић, тежак; за кметове Паун Н. Маргитан, тежак, Стојан Ф. Добромировић, тежак и Јанко А. Брестовљанин, тежак; а за одборнике су истакнута 32 кандидата. (ИРПС, СДП, 176, 177.)

У Лешници за председника Недељко Стефановић, кафеџија; за кмета Светозар Ољачић, земљорадник; а за одборнике је истакнуто 18 кандидата. (РН 15. I 1913, 3.)

У селу Шеварице за председника Душан Мијаиловић; за кметове Матија Милојчић и Илија Томић; а за одборнике истакнуто је 18 кандидата.

Као један од најважнијих свакодневних задатака свога чланства Српска социјалдемократска партија је сматрала рад на просвећивању и обавештавању народних маса о њиховом положају, о спољној и унутрашњој политици земље, о раду владајуће партије као и о раду опозиционих буржоаских партија. Српска социјалдемократска партија је све то радила не само у предизборној агитацији, већ тада само појачано, јер „је свесна да ће њена снага и њена моћ бити утолико већа уколико социјалистичке идеје буду више захватиле те народне масе“. Зато је Српска социјалдемократска партија преко својих агитатора предизборну кампању интензивније користила за свестранију социјалистичку агитацију, нарочито у редовима где се у обичним условима теже продире.¹⁸²

У овој предизборној кампањи Социјална демократија указивала је да је она једина, истински народни представник, народна партија, партија широких народних маса, истина не још по броју чланова или гласача већ по томе што њен рад одговара народним интересима, што она ради на поправци и побољшању економског, политичког и културног положаја народних маса. Српска социјалдемократска партија тражила је укидање посредних пореза, а на њихово место тражи увођење непосредног и прогресивног пореза; даље, захтевала је укидање система стајаће војске и завођење народне одбране, народне милиције. Даље, Српска социјалдемократска партија показивала је пуну бригу о народном здрављу и тражила да се подижу болнице и амбуланте, да се сиротињи бесплатно дају лекови и да јој се бесплатно указује лекарска помоћ, а у области просвете захтевала је обавезну и бесплатну наставу, издржавање сиромашних ученика, подизање дечјих забавишта, склоништа, санаторијума, бесплатних кухиња за сиромашне ђаке. Исто тако, тражила је подизање великог броја здравих и удобних станова за раднике и сиромашне грађане.¹⁸³

Буржоаске партије, без обзира на међусобне разлике, груписале су се и правиле изборне споразуме према својим личним интересима, јер им је општина као и држава служила само као средство за богаћење. Буржоаске партије, кад су биле на власти у општини, нису водиле бригу о томе како ће пружити сваком грађанину здрав и удобан стан, јефтине животне намирнице итд. Тако су се на овим изборима у Шапцу спрегле на једној страни Напредњачка и Радикална партија, а на супрот овима самосталци су се споразумели са либералима. До тога је дошло када у преговорима и нагађањима између радикала и самосталаца није могло да дође до споразума, боље рећи до нагодбе. У Београду је истакнута заједничка листа млађих и старијих радикала, затим напредњачка, народњачка и листа народних социјалиста (Ђурковићевци).¹⁸⁴ А у Крагујевцу, Ужицу, Врању и Лесковцу

У селу Прњавору за председника Светозар Рибих; а за кметове Милан Гвозденовић и Воја Танасић; а за одборнике је истакнуто 24 кандидата. (РН 14. I 1914, 2, 3.)

У селу Црна Трава (округ врањски) за председника Јован М. Цветковић; а за кметове Глиша Богдановић и Јован Р. Ивић; а за одборнике је истакнуто 24 кандидата. (РН 15. I 1914, 3; С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, 155.)

У селу Жарково (код Београда) за председника Раде Спасеновић; кметови Љубисав Јокимовић и Јаков Настић; а за одборнике истакнуто је 19 кандидата. (РН 17. I 1914, 2.)

¹⁸² РН 13. I 1914, 2.

¹⁸³ Исто, 15. I 1914, 1.

¹⁸⁴ Народни социјалисти — дивљи социјалисти — Ђурковићевци — присталице Животе Ђурковића, који је по одлуци Партијског суда, чију одлуку је усвојила и Главна партијска управа Српске социјалдемократске партије, искључен из чланства Српске социјалдемократске партије, 20. априла 1912. године, са Миланом Маринковићем, Душаном Димитријевићем, Николом Ивановићем, Јованом Петровићем и Ароном Павковићем зато што су противно одлуци Главне партијске управе истакли посланичку

све буржоаске странке удружиле су се против старијих радикала, у Зајечару све буржоаске странке против самосталаца, а против народњака удружиле се све буржоаске странке у Смедереву и Пожаревцу. Све буржоаске партије са радикалним кандидатом на челу удружиле су се у Крушевцу, а на Убу су се удружили самосталци и фузионаши. То све показује „колико мало начелних политичких разлика има међу буржоаским партијама“. Али се ипак међу њима одвијала жива политичка борба са циљем да свака од њих побољша своје политичке позиције или сачува већ стечене, а све у циљу заштите сопствених интереса. На то је социјална демократија, разобличавајући политику буржоаских партија, увек указивала.¹⁸⁵

У тренутку када народне масе све више увиђају „да су варане и обмањиване и да им буржоаске партије нису испуниле ниједно дато обећање“ Српска социјалдемократска партија указује да поред појединачне, личне агитације треба користити штампу и литературу, затим окупљати људство на предавања, конференције и зборове, „где ће се постепено али стално све више и више упознавати са социјалистичким идејама и једнога дана и сами постати заступници и поборници социјализма“.¹⁸⁶

Сутрадан по изборима *Радничке новине* су донеле податке о изборима под насловом: „Велики изборни успеси социјалне демократије“. И заиста, били су то успеси. У предграђу Београда, на Чукарици, која се одвојила у засебну општину, Српска социјалдемократска партија добила је 65 гласова, општинску управу и све одборнике, а буржоазија 53 (или 52?) гласа. Тиме је Чукарица постала прва градска социјалистичка општина.¹⁸⁷

Успех Српске социјалдемократске партије на Чукарици сметао је буржоазији, па се потрудила да Државни савет спроведе њену жељу — поништити изборе на Чукарици својом одлуком од 13. фебруара 1914. године. Такву неравноправну борбу била је принуђена да води Српска социјалдемократска партија, јер је буржоазија имала власт и никада није пропуштала да на то делом укаже када јој је то одговарало.¹⁸⁸

Однос снага у Београду углавном је остао исти. Самосталско-фузионашка листа однела је победу, јер је од 6.149 гласова, колико је бирача узело учешћа, добила више од половине.

Ево тих резултата са општинских избора одржаних 19. јануара 1914. године.¹⁸⁹

У Београду:

П а р т и ј а	Број гласова	%	Број одборника
Самосталско-фузионашка листа	3.543	57,6	30
Напредњаци	1.080	17,7	6
С С Д П	1.020	16,5	6
Националци	369	6	2
Народни социјалисти	137	2,2	1

кандидатску листу у Смедеревском округу на парламентарним изборима 1. априла 1912. године (М. Топаловић, *Хронологија радничког покрета у Србији*, 205.)

¹⁸⁵ РН 17. I 1914, 2; 21. I 1914, 1; *Политика* 19. I 1914, 1.

¹⁸⁶ РН 18. I 1914, 3.

¹⁸⁷ Исто, 20. I 1914, 1, 2.

¹⁸⁸ АСРС, МУД, По, ф X, р 180/914; РН 14. II 1914, 2; 25. II 1914, 3.

¹⁸⁹ РН 20. I 1914, 1—3; *Политика*, 20. I 1914, 2. — На листи Српске социјалдемократске партије у Београду изабрани су: Драгиша Лапчевић, новинар; Никола Величковић, столар; Лука Павићевић, лагерер; Таса Милојевић, архитекта; др Живко Топаловић, писар трг. суда у оставци, и Павли Павловић, администратор социјалистичке књижаре. (Записник ОСОБ, 1. II 1914, књ. 1, стр. 29—31.)

У осталим местима Српска социјалдемократска партија је постигла следеће резултате:

М е с т о	Гласов	Одборник
Крагујевац	730	?
Ниш	418	?
Шабац	150	3
Лесковац	485	?
Алексинац	45	2
Лешница	119	?
Параћин	24	1
Пирот	241	4
Књажевац	75	2
Злот	145	?
Крушевац	28	1
Лапово	394	?
Ужице		2
Ђуприја	37	1
Чукарица	65	?
Шеварице (мачва)	126	?
Причиновић (мачва)	173	?
Прњавор (мачва)	237	?
Кушићево (По каревац)	281	?
Праћина (окр. моравски)	128	?
Деоница (окр. моравски)	159	?
Жарково	145	?
Горња Трава (Врање)	130	?
Забари (Пожаревац)	106	?
Ресник	40	?
Шумљанска општина (моравски) срез		1
У к у п н о, али непотпуно	4.481	17

На овим изборима Српска социјалдемократска партија узела је учешћа како у градским тако и у сеоским општинама и успела да освоји власт у 15 општина, и то у једној градској — на Чукарици, и у 14 сеоских општина: Шеварице (Мачва), Причиновић (Мачва), Прњавор (Мачва), Метлић (Поцерина), Кушићево (Пожаревац) и Праћина (окр. моравски), а за осталих осам није утврђено која су села.¹⁹⁰ У Крагујевцу су социјалдемократи за један глас изгубили победу над удруженим буржоаским партијама — самосталском, напредњачком и либералном.¹⁹⁰

Нарочити успех постигнут у окрузима подрињском и пожаревачком потпуно је разумљив кад се има у виду да су ти крајеви Српској социјалдемократској партији дали два посланичка мандата на изборима 1. априла 1912. године, када је Драгиша Лапчевић изабран у подрињском, а Триша Кацлеровић у пожаревачком округу. И један и други успех плод је делатности партијских организација, чија је делатност била јако разграната и развијена у овим окрузима. А самом подизању тих партијских организација и њиховом утицају доста су

¹⁹⁰ Народъ (София), 24. I 1914, 3; РН 20. I 1914, 3; 21. I 1914, 3; 21. I 1914, 3; 24. I 1914, 2; 25. I 1914, 2; 28. I 1914, 2; 29. I 1914, 2; Тодор Стојков, Раднички покрет у Крушевцу 1903—1914. Историја XX века, Зборник радова Института друштвених наука I, Београд 1961, 344; АСРС, МУД, Пс ф X, р 180/914, начелник Среза моравичког, бр. 2887, 2. III 1914; Ивањица; Политика 23. I 1914, 1.

допринеле градске организације Шапца и Пожаревца. Значи, у крајњој линији, сви ти успеси плод су радничких организација из градова који су се у своме раду ослонили на сиромашне сеоске слојеве.

У Србији старих граница било је тада 1.499 општина. Распоред снага по општинама на овим изборима био је следећи: стари радикали 857, самостални радикали 336, народњаци 146, напредњаци 89, социјалдемократи 15 и неутралци 26 општина. Поред тога, у 6 општина победиле су празне кутије, јер је био већи број куглица у кутији без листе не у кутији са кандидатском листом. И за 24 општине остало је да се одрже накнадни избори.¹⁹¹

На ове изборе поднете су Државном савету жалбе за 725 општина, па је овај одобрио изборе у 339 општина, у 72 поништио изборе, 2 жалбе одбацио као ненадлежан, а за 135 жалби поништио због непрописне таксе, једну жалбу одбацио и због непрописне таксе и због неблаговременог подношења, 23 жалбе одбацио због неблаговременог подношења и за 153 општине жалбе нису биле решене ни до краја фебруара 1914. године.¹⁹²

Тако је Државни савет поништио општинске изборе и у Крагујевцу, јер „је на једном од гласачких места у кутијама нађено 11 куглица више него што је свега гласача гласало на томе месту“¹⁹³.

На накнадним изборима у Крагујевцу, обављеним 23. фебруара 1914. године, постигнути су следећи резултати, социјалдемократи су добили 875 гласова, што износи 145 више но на претходним изборима; трофузија (самосталци, националци и напредњаци) 941 глас, што значи 210 више но на претходним; стари радикали добили су 512 гласова, што износи 288 мање но на претходним изборима. И на овим изборима је нађено 45 куглица више но што је било бирача. И таквим се средствима служила буржоазија, па није ни чудо што су избори понекад морали бити и поништени.¹⁹⁴

Буржоаске партије, поплашене изборним резултатом са избора од 19. јануара 1914. године и могућношћу да социјалдемократи освоје власт у Крагујевцу на поновним изборима 23. фебруара, удружиле су снаге против Српске социјалдемократске партије. „Сва буржоазија истакла је један општи програм: не дајмо социјалистима општину! Црни ђаво нека влада само не социјалисти.“ У духу таквог схватања буржоазија је издала и летак пун клевета и лажи уперених против социјалиста. Али ни то им није помогло, социјалисти су увећали своје гласове.¹⁹⁵

Уочи самих поновних избора у Крагујевцу, 22. фебруара 1914. године, одржан је митинг на коме су говорили Триша Кацлеровић и Душан Поповић, који је поред осталог рекао: „За нас све буржоаске партије говоре како смо ми партија која само руши, која зна само за негативан рад. И то зато, веле нам, што ми нисмо способни за какав позитиван, стваралачки рад. И, збиља, ми не споримо да хоћемо да срушимо данашњи капиталистички режим. Али тај наш рушилачки рад, негативан рад, има много већу позитивну страну. Рушећи капитализам, ми рушимо извор свих зала, свих беда и несрећа у данашњем друштву. Ми на тај начин стварамо добро, стварамо земљиште за благостање и напредак друштва.“ Даље је Душан Поповић рекао „да су општине постале права политичка институција тек онда кад је у њих ушао и пролетаријат“. Том приликом Триша Кацлеровић је рекао: „... чини ми се као да смо пред неком малом побуном. Чини ми се као да је ово почетак дизања, куке и мотике.“ Овај предиз-

¹⁹¹ Политика 23. I 1914, 3.

¹⁹² СРС, МУД, По, ф X, р 180/914.

¹⁹³ Политика 1. II 1914, 3; АСРС, ДС, ф. III, р 89/914; МУД, По, ф X, р 180/914.

¹⁹⁴ Glas slobode 25. II 1914, 2; 12. III 1914, 2; РН 20. II 1914, 3; 24. II 1914, 3; Политика 24. II 1914, 2; Народњ (Софија), 2. III 1914, 3.

¹⁹⁵ РН 25. II 1914, 1, 2.

борни митинг био је крупна манифестација социјалистичке свести у Крагујевцу.¹⁹⁶

Општинске изборе у Крагујевцу, 23. фебруара 1914. године, Државни савет је, на основу истих разлога због којих је раније поништио изборе у Крагујевцу, сада оснажио. Тако је и фузионашки Државни савет помогао крагујевачку трофузију (самосталце, националце и напредњаке), која је чинила све само да не би победили социјалисти.¹⁹⁷

И случај са изборима на Чукарици јасно је показао необјективност Државног савета, јер их је безразложно поништио. Истина, социјалисти су били победили. Буржоазија је, после одлуке Државног савета о поништењу избора на Чукарици, учинила све да на поновним изборима не победе опет социјалдемократи. Али ни организација Српске социјалдемократске партије, изникла из крви палих бораца у чувеном чукаричком штрајку 1907. године, није пропустила да око себе окупи све елементе способне за борбу.¹⁹⁸

На радничком збору, одржаном на Чукарици 2. марта 1914. године, евоциране су успомене на борбу радника у штрајку на Чукарици 1907. године, када је на страни штрајкача било и људских жртава. То је разбеснело буржоазију, па је сутрадан отпуштен са посла из Фабрике шећера Жарко Грујић, и то без отказног рока од седам дана, зато што је учествовао на збору. То је била пресија за предстојеће накнадне општинске изборе, заказане за 16. март 1914. године.¹⁹⁹

У недељу 9. марта 1914. године на Чукарици је одржан предизборни раднички збор на коме су говорили Драгиша Лапчевић и Живко Топаловић, а следећи збор је заказан за петак 14. марта, на коме је требало да говоре Филип Филиповић и Драгиша Лапчевић. Нема, међутим, података да ли је овај збор и одржан. За ове изборе све буржоаске партије на Чукарици груписале су се и истакле заједничку листу против Српске социјалдемократске партије. Буржоаске партије „прете и потплаћују и запињу свом снагом да сачувају општину“.²⁰⁰ Иако су све буржоаске партије биле удружене против Српске социјалдемократске партије, социјалдемократи су се, све до самих избора, надали у сопствену победу, јер су веровали да „радници на Чукарици која је крвљу радничком заливена неће пустити у општину своје непријатеље“.²⁰¹ Али 16. марта 1914. године буржоазија је победила са 7 гласова већине благодарећи извршеном притиску и корупцији. Социјалисти су добили 54 гласа, што значи 11 мање но на претходним изборима, а буржоазија је добила 61 глас, што опет значи 8 гласова више но на претходним. Док је на првим изборима узело учешћа 118 бирача, на другим се тај број свео на 115 и тиме смањио за три.

Изборна борба на Чукарици завршила се победом удружене буржоазије, која је то обезбедила „извршивши један стидан притисак на бираче“. Фабриканти су говорили својим радницима „да ако социјалисти победе више не долазе на посао“. На тај начин је фалсификована воља чукаричких бирача. Ови избори су показали да је било потребно да партијска и синдикалне организације својим радом потпуније и чвршће обухвате радништво и да тако радничка класа буде спремна, и без изненађења, на све задатке који пред њу искрсну.²⁰² Било је потребно више снаге и воље да се савладају сви отпори који су се у датом тренутку појавили пред радницима Чукарице, у првом

¹⁹⁶ РН 20. II 1914, 3; 26. II 1914, 2—3.

¹⁹⁷ Исто, 11. III 1914, 3.

¹⁹⁸ Исто, 25. II 1914, 3.

¹⁹⁹ Исто, 3. III 1914, 3; 11. III 1914, 1.

²⁰⁰ Исто, 13. III 1914, 3; 14. III 1914, 3.

²⁰¹ Исто, 15. III 1914, 3.

²⁰² Исто, 18. III 1914, 3, 20. III 1914, 3.

реду организованим. Али тада радничка класа Чукарице са својом партијском и синдикалним организацијама није могла и по други пут да обезбеди победу само зато што је буржоазија успела да окрњи, да начне редове радничке класе који нису остали докраја доследно чврсти.

Општински избори 1914. године показали су да је Српска социјал-демократска партија свој утицај знатно проширила у целој Србији, како у градовима тако и у селима, а уз то и бројно ојачала са својим гласачима, нарочито у градовима у којима учествује на изборима још од 1906. године. Овде се нарочито истиче Крагујевац, који је од 1906. до 1908. године удвостручио број гласача на општинским изборима, а 1914. безмало утростручио број добијених гласова на поновљеним изборима, јер је 1906. године било 315, а 1914. године 730 односно 875 гласача за социјалну демократију. На поновљеним изборима 1914. године Крагујевац је, у поређењу са изборима 1910. године, имао двоструко више гласова. Изузетак у томе порасту броја добијених гласова у односу на 1910. годину био је у знатној мери Београд, где је чак било мање добијених гласова него 1910. године, мада са истим бројем одборника у Општини; затим Шабац, у мањем обиму, а са истим бројем одборника три) као и 1910. године. На смањење броја гласача за Српску социјалдемократску партију у Београду свакако је утицала и група дивљих социјалиста (Ђурковићевци), која је добила 173 гласова, и то несумњиво из редова радника. То је представљало око 13,5% од броја гласова датих Српској социјалдемократској партији на овим изборима, а 9,8% од броја гласача датих на изборима 1910. године, те је свакако било и то од значаја у овом случају. И порески цензус не може бити занемарен, јер задужења порезом из претходне године код појединаца, нарочито после демобилизације, била су мања но у нормалној ситуацији. Док су 1910. године у Београду на биралиште изашла 6.872 бирача, 1914. године тај број се смањио за 723 гласача, јер је гласало 6.149 бирача. На овим изборима у Београду су све партије, сем удружених самосталаца и фузионаша са 207 гласова више, имале мањи број гласова у односу на 1910. годину. Но, упркос свему, социјална демократија је у овим изборима тријумфовала, ако не у Београду, а оно свакако у Србији, без обзира на то што јој је Државни савет маказама сасекао крила поништивши декретом народну вољу изражену глуменим куглицама. У 15 општина у којима је победила социјална демократија буржоазија је декретима, силом и насиљем успела да обезбеди своју победу. Тако се то догађало у „демократској“ Србији Петра Карађорђевића. А како би тек изгледало да није била „демократска“?

Народни посланици Српске социјалдемократске партије Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић и после избора настављају да спроводе политику своје Партије у борби за опште право гласа. Они су 6. фебруара 1914. године обновили свој предлог о сазиву Велике народне скупштине која би извршила измене Устава и увела опште, тајно и пропорционално право гласа као и општинску самоуправу.²⁰³ Поводом претреса Закона о буџету за 1914. годину Драгиша Лапчевић се изјаснио у Народној скупштини против владине финансијске, привредне и парламентарне политике, а заложио се за сазив Велике скупштине која би извршила промену Устава и завела опште право гласа. Претрес је вођен у фебруару и марту 1914. Али опште право гласа буржоазија, ни овога пута, није одлучила да уведе.²⁰⁴

²⁰³ Стенографске белешке Народне скупштине, XXXI редован састанак, 6. II 1914, 647—675.

²⁰⁴ Исто, XLVI редовни састанак, 25. II 1914, 1031—1038, 1040; XLVII редовни састанак, 26. II 1914, 1058, 1059; XLIX редовни састанак, 28. II 1914, 1117; L редовни састанак, 1. III 1914, 1147—1149, 1152, 1160; XII редовни састанак, 4. III 1914, 1211, 1212, LIII редовни састанак, 5. III 1914, 1253, 1263, 1265, 1266.

Српска социјалдемократска партија од оснивања борила се за изградњу свога сопственог лика на начелима научног социјализма. Бескомпромисна је увек била према свему што је буржоаско и, до-следно томе, никада са буржоаским партијама није налазила заједнички језик. А ако се некад десило да су се ставови Српске социјалдемократске партије и подударали са ставовима неких буржоаских партија, она је и ту самостално иступала. У почетку, иако бројно не-јака и млада у односу на све постојеће буржоаске партије, Српска социјалдемократска партија је смело улазила у политички живот ондашње Србије. Истина је да Српска социјалдемократска партија није представљала неки фактор о коме би буржоазија морала водити рачуна, али та чињеница може да стоји само за прве године, но никако и за касније, нарочито после Седмог конгреса, 1909. године.

Због недостатка сопствених кадрова са којима би изишла на општинске изборе, као и због лошег, недемократског изборног система Српска социјалдемократска партија није узела учешћа на изборима 1903. године. Али зато са измењеном ситуацијом како у унутарпартијском развоју тако и у погледу изборног система Српска социјалдемократска партија ступа у изборну борбу за изборе у 1906. години. У Партији је од 1903. године, када је основана, од 150 број чланова порастао на 1.080. Тако, најзад, Српска социјалдемократска партија први пут активно учествује на општинским изборима, јер у парламентарним учествује од свога оснивања. Било је то прво ватрено крштење припадника Српске социјалдемократске партије на оваквој врсти окршаја, који никако за Српску социјалдемократску партију није представљао сврху за себе — циљ, већ средство у борби за остварење циља.

Резолуцијом о комуналној политици Српска социјалдемократска партија на Седмом конгресу 1909. године истакла је да „и комуналну политику, као и све друге форме своје делатности [...] води држећи се основних принципа свога програма и класне борбе, сматрајући да ће општина, која је сада само једна од институција капиталистичког друштва, изгубити свој класни карактер само с коначним уништењем класне владавине“.²⁰⁵ Тај став јасно показује да Српска социјалдемократска партија није живела у илузији да ће изборном борбом у општини, а касније упорним радом моћи да обезбеди измену класног карактера ондашње општине. Иако није јасно видела свој пут до власти, она је јасно сагледавала класни карактер свих буржоаских институција, укључујући и општину. Управо зато што су били свесни те чињенице социјалдемократи су настојали, када су оценили да су смогли снаге и да су услови сазрели, да користе општину, ту буржоаску институцију, као полугу за јачање сопствених снага. Општина је постала не само трибина за пропагирање програма, а посебно комуналног програма Српске социјалдемократске партије, већ и поприште борби за реализацију програмом зацртаних захтева.

На општинским изборима 15. јануара 1906. године када је Српска социјалдемократска партија први пут узела учешћа у општинским изборима, и то само у три града — Београду, Крагујевцу и Шапцу, постигла је следеће резултате:

У ова три града од укупног броја гласалих социјалдемократи су добили 17,4% гласова, те с обзиром на сопствене снаге, на то да је раднички покрет још био млад, са малим политичким традицијама, док су све буржоаске партије биле развијеније и са дужим стажом, а уза све то и са изборним системом погодним за буржоаске партије — овај резултат представљао је успех. И то нарочито у Београду, где су социјалдемократи са својих 799 гласова, 6 одборника и 3 заменика освојили једну петину од укупног броја гласалих у Београду

²⁰⁵ РН 9. V 1909, 2; 4. VI 1909, 3.

и од укупног броја одборника и заменика и са тим резултатом успели да од пет партија, колико их је учествовало у изборима, избију на друго место, одмах иза самосталаца, који су добили две петине гласова и одборничких места. А за собом су оставили старе радикале,

Партија	Београд	%	Крагујевац	%	Шапач	%	Свега	%
Самостални радикали	1.616	40,16	160	8,8	—	—	1.776	24,7
ССДП	799	19,85	315	17,5	141	10,3	1.255	17,4
Стари радикали	669	16,62	680	39	—	—	1.349	18,77
Напредњаци	565	14,06	460	25,6	246	17,98	1.271	17,77
Народњаци (либер.)	375	9,31	180	10	449	32,8	1.004	13,9
Удружени радикали					532	38,8	532	7,4
У к у п н о							7.187	

напредњаке и либерале. У Крагујевцу нису успели да избију на друго место, јер су испред себе имали старе радикале са 39% и напредњаке са 25,6%, али су успели да освоје треће место са 17,5% и да оставе две партије за собом, и то либерале са 10% и самосталце са 8,8%. У Шапцу су социјалдемократи, иако са најмањим процентом, са свега 10,3%, постигли извесан успех, поготову у односу на резултат који су постигла оба удружена крила радикала (38,8%).

А на следећим изборима, 18. новембра 1907. године, Српска социјалдемократска партија у четири града — Београду, Крагујевцу, Пироту и Лесковцу, успела је да добије 1.870 гласова, 15 одборника и 7 заменика. У односу на претходне изборе то представља пораст за 615 гласова, 3 одборника и 1 заменички мандат. Иако то није снажан пораст, важно је констатовати да несумњиво постоји тенденција пораста и јачања радничког покрета гледано кроз ову врсту манифестовања.

У 1910. години на изборима који су одржани 28. марта у осам градова Српска социјалдемократска партија је добила 2.895 гласова, а у осталих 7 места добила је 11 одборника, у две општине по једног кмета и у једној 65 гласова. Број гласача за социјалну демократију у односу на изборе у 1907. години, рачунајући само у градовима, порастао је за преко хиљаду. Још увек је то мала снага, али је снага која се развија, јача бројно и квалитетно. Српска социјалдемократска партија је добила 38 одборничких мандата у Србији, док су буржоаске партије имале много већи број тих мандата: радикали 14.235, самосталци 8.522, либерали 3.608, напредњаци 2.157 и неутрални 472 одборничка мандата. Мали је број одборника социјалдемократа, али их је било у 9 округа од 17 колико их је тада било у Србији и још у Београду. Значајно је и то да је Партија деловала на широком фронту целе Србије. То је година у којој је раднички покрет Србије доживео далеко пунију афирмацију у односу на протекло време деловања.

На изборима 19. јануара 1914. године Српска социјалдемократска партија постигла је видне резултате. Први пут је освојила општинску власт, и то на Чукарици и у још 14 села. Чукарица је у томе тренутку била трн у оку буржоазије, те јестрано тело брзо одстрањено. Избори су поништени, а поновни насиљем спроведени и тако угушена радничка искра, али само за извесно време. Поред ових потпуних успеха постигнути су и други видни резултати. Месна партијска организација у Крагујевцу изгубила је на овим изборима за један глас, и то у борби против удружене буржоазије (730 према 731 гласу). Укупно је у градовима добијено 3.911 гласова, без Ужица, где су доби-

јена 2 одборничка мандата, а број гласова нисмо могли утврдити. Кад томе додамо, истина непотпуне, податке са избора у селима, за девет сеоских општина где је Српска социјалдемократска партија добила 1.397 гласова, онда имамо 3.308 гласова датих за социјалну демократију.

Радничка класа Србије на челу са Српском социјалдемократском партијом, и пре, а нарочито после Седмог конгреса Партије, свесна своје историјске улоге, залаже се са партијским и синдикалним организацијама „да своју улогу историјску приме на себе и да је свесно испуне“.²⁰⁶ У Србији тога времена против буржоаске политике и власти „остала је да се бори једина социјална демократија, партија пролетаријата, који је и прва и највећа жртва политичке реакције, плачпашке привреде, отмичарске пореске системе, коцкарског задуживања“.²⁰⁶

Са јачањем радничког покрета у Србији буржоазија је почела да бесни, свесна опасности која јој прети од бујања радничког покрета. И буржоазија није презала да употреби сва средства да би ослабила отпор и сваку акцију потиштеных. Српска социјалдемократска партија, свесна своје улоге, није се опијала нити успављивала постигнутим успесима, што јасно показује једно циркуларно писмо које је за Главну партијску управу потписао Димитрије Туцовић, у коме се, после констатованих успеха на Деветом конгресу, одржаном маја 1911. године, каже „да би било и погрешно и опасно занети се пријатним успесима које наша Партија показује у последње време у свим правцима и не радити, колико је год више могуће, да им се удари чврст темељ развијањем наших организација и ширењем социјалистичке свести у масама. Са трезвеном проценом свих реалних услова за рад, са одређеношћу и одмереношћу које су особина свих револуционарних друштвених класа ми смо дужни да снажимо наш покрет споља и унутра, да изграђујемо наше организације и људе и да развијемо нашу делатност искоришћујући сваки моменат и избегавајући сваки погрешан корак“.²⁰⁷

Иако не као на парламентарним изборима, Српска социјалдемократска партија је на општинским изборима стално освајала све већи број гласова а тиме обезбеђивала свој све јачи утицај не само у општинама већ и првенствено у масама. Од нејаке, са малобројним чланством, политички неафирмисане партије за свега пет до шест година деловања Српска социјалдемократска партија постаје политички фактор у Србији. Она је развила своју делатност у свим областима друштвеног и политичког живота. Као црвена нит у целокупној делатности Српске социјалдемократске партије очито је изражена борба за демократизацију политичког живота у Србији да би кроз то обезбедила своју даљу делатност. Својом активношћу не само у изборним кампањама већ перманентним радом на остварењу свога програма, а посебно свога комуналног програма Српска социјалдемократска партија је успела да се представи као истински заштитник радног човека града и села. Зато је тај мали човек, гледајући у Српској социјалдемократској партији свога заштитника, и давао свој глас припадницима социјалне демократије да би тиме потпомогао своју ствар. И не само да је давао глас већ је постојао све свеснији своје класне припадности као и задатака који предстоје целој класи и сваком појединцу на челу са руководећом радничком Социјалдемократском партијом.

Миленко ТОПАЛОВИЋ

²⁰⁶ ИРПС, СДП, 121.

²⁰⁷ Исто, 134.

СЕРБСКАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ В ОБЩИННЫХ
ВЫБОРАХ 1903—1914 ГОДОВ

С самого основания Сербская социал-демократическая партия развивала свою деятельность, осуществляя различные задачи, которые поставила перед собой, а среди них и участие в работе общин. Чтобы постычь это, она участвовала в общинных выборах. До начала 1906 года она не могла участвовать в выборах, так как прописи закона ограничивали избирательное право граждан избирательным цензом (избирательное право не имели те, кто платил налог до 15 динаров) и запрещением участвовать и выборах женщинам, кроме того, выборная система фаворизировала более сильные и мощные партии, так как это отвечало господствующим буржуазным партиям, а ССДП сразу же после основания была слабой и поэтому, сознавая все это, не могла принимать участия в выборах. Но с изменением, наступившим как во внутривыборном положении, так и в выборной системе, Сербская социалдемократическая партия вступила в избирательную борьбу в 1906 году.

Од 150 членов в год создания партии в 1903 году ее численный состав в 1906 году вырос до 1080 членов, так что ССДП могла принять активное участие в общинных выборах, а в парламентских участвовала с момента образования.

У Сербской социал-демократической партии не было иллюзий на счет того, что избирательной борьбой сможет обеспечить классовый характер тогдашней общины и, хотя не видела ясно пути к завоеванию власти, хорошо сознавала классовый характер буржуазных учреждений, включая и общину. Именно поэтому социал-демократы, оценив силы и увидев, что условия созрели для использования общины, этого буржуазного института, в качестве рычага для усиления партии, приняли участие в выборах. Община стала не только трибуной для пропаганды программы, особенно коммунальной, но и поприщем борьбы для реализации намеченных в программе требований.

На общинных выборах 15 января 1906 года, когда Сербская социал-демократическая партия впервые участвовала в избирательной борьбе и лишь в трех городах (Белград, Крагуевац и Шабац), она получила 17,4% от всех голосов избирателей. Имея в виду ее силы и то что рабочее движение было молодо, имело слабые политические традиции, в то время, как все буржуазные партии были более развитыми и с большим стажем, использовавшим благоприятную выборную систему, этот результат являлся успехом. Он был замечен особенно в Белграде, где социал-демократы со своими 799 голосами, 6 членами правления городского комитета и 3 заместителями, освоили одну иятую часть от всего количества голосовавших в Белграде и общего числа членов комитета и заместителей, сумели занять второе место из пяти партий, участвовавших в выборах, на первом была партия самостоятельных, получивших 2/5 голосов и мест в комитете. За собой оставили старых радикалов, напредняков и либералов. В Крагуевце не сумели выйти на второе место, так как на первом были старые радикалы с 39% и напредняки, с 25,6%, однако сумели занять третье место с 17,5%, оставив за собой либералов (10%) и самостоятельных (8,8%). В Шабаце социал-демократы, получив наименьшее число голосов (10,3%), постигли известный успех, имея в виду то, что два объединенных крыла радикалов получили 38,8% голосов.

На следующих выборах 18 ноября 1907 года Сербская социал-демократическая партия в четырех городах (Белград, Крагуевац, Пирот и Лесковац) получила 1.870 голосов, 15 членов комитетов и 7 заместителей. Дополнительные выборы в Крагуевце (10. февраля 1908 г.) и Шабацзе (24 февраля 1908 г.) свидетельствовали об успехе социалдемократов, так как в Крагуевце получили на 151 (148) голосов больше, чем на выборах 18 ноября 1907 года, а в Шабаце на 57 (60) голосов больше, чем 15 января 1906 года, так как здесь они не участвовали в выборах 18 ноября 1907 года.

В 1910 году на выборах, состоявшихся 28 марта, в восьми городах Сербская социал-демократическая партия получила 2.895 голосов, а в других семи местах имела и II членов комитетов, в двух общинах по одному сельскому старосте и в одной 65 голосов. Сербская социал-демократическая

партия получила 38 мандатов в Сербии, в то время, как буржуазные партии имели намного больше число мандатов в члены общин: радикалы 14.235, самостоятельные 8.522, либералы 3.608, напредняки 2.157 и нейтральцы 472. Число членов общинских комитетов, принадлежавших социал-демократической партии, было невелико, но они находились в 9 округах из 17 и еще в Белграде. Это было значительным явлением, так как свидетельствовало о том, что партия действовала на широком фронте по всей Сербии.

На выборах 19 января 1914 года Сербская социал-демократическая партия постигла видные результаты. Впервые освоила общинную власть на Чукарице с 14 местами. В Крагуевце партийная организация потеряла один голос в сравнении с объединенной буржуазией (730 по отношению к 731 голосу). Всего в городах было получено 3.911 голосов без Ужица, где было получено 2 мандата, а число голосов нам не удалось установить. И если к этому добавить результаты выборов в селах, верно, неполные, где СССР получила в 9 сельских общинах 1.397 голосов, партия собрала в выборах 5.308 голосов.

Из слабой, малочисленной, политически не утвержденной партии за 5—6 лет своей деятельности Сербская социал-демократическая партия стала политическим фактором в Сербии. Своей активностью не только в избирательных кампаниях, но и непрерывающейся работой по осуществлению своей программы, особенно коммунальной, Сербская социал-демократическая партия сумела показать себя настоящим защитником трудящегося человека города и села. Поэтому этот маленький человек, видя в Сербской социал-демократической партии своего защитника, отдавал свой голос ее членам, чтобы тем самым помочь себе. И не только давал голос, но все яснее осознавал свою классовую принадлежность и задачи, стоявшие перед всем классом и каждым в отдельности во главе с руководящей им рабочей социал-демократической партией.